

Makale / Article

İstihrâc, İntihal, İkmal Arasında Bir Ön Söz: Ebû Nuaym'ın Müstahrec Mukaddimesinde Hâkim'in Belirsiz Tesiri

Tahir Ayas*

Özet

İslam telif geleneğinde literatüre katkı yapmanın muhtelif yönlerinden bahsedilebilir. Özgün bir metin ortaya koyma yani günümüz tabiriyle çalışılmamış konuya eğilme bunlardan biridir. Ayrıca daha önceki bir eseri ikmal, tenkit ve tashih ederek ya da şablon/örnek alarak böylece bir anlamda yeniden üreterek, bazen de bilinçli veya bilinçsiz intihalde bulunarak ilgili sahaya bir çalışma kazandırılabilir. 4-5./10-11. asırların çok yönlü, velut âlimlerinden Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) de, Müslim'in (ö. 261/875) *es-Sahih*'i üzerine bir müstahrec kaleme alarak hadis literatürüne bir katkıda bulunur. Müslim'in tertibini çok nadir ihlal ettiği bu hadis derlemesinin başına sünnetin, hadis rivayetinin ve cerh-ta'dilin önemine dair rivayetler naklettiği ve nihayetinde bir zayıf ravi listesi zikrettiği giriş (mukaddime) koymayı da uygun görür. Bu mukaddimenin "özgün" bir çalışma olduğuna dair yorumlar yapılmışsa da esasında, dönemin bir diğer önemli ismi Hâkim en-Nisâbüri'nin (ö. 405/1014) *Sahihayn* ravilerini tetkik etmek üzere kaleme aldığı *el-Medhal*'in baş tarafına koyduğu giriş ile benzerliği dikkat çeker. Bu yazıda bu mukaddimenin orijinal bir metin olmayıp Hâkim tarafından kaleme alınan metin üzerine bir *istihrâc* çalışması olabileceği ileri sürülmektedir. Kaynaklarda bu yönde bir malumat tespit edilemese de iki eser arasında konuların akışında, nakledilen hadislerdeki ve yapılan izahlardaki benzeşmeler bu yönde bir kanaat doğurmaktadır. Diğer taraftan yapılan mukayesede mezkûr özelliğinin yanında, üzerinde durulması gereken başka bazı hususiyetler de belirmiştir ki bunlar Ebû Nuaym'ın düşüncelerinin, ilmî kimliğinin ve içinde bulunduğu ortamın, esas aldığı metni yeniden üretirken şekillendirmesine katkıda bulunduğuna işaret etmektedir. Ne var ki Ebû Nuaym bu ön sözde Hâkim'in adını hiç anmamaktadır. Her ne kadar klasik kaynaklar iki isim arasındaki ilişkiyi sönük aksettirse de Ebû Nuaym Hâkim'in eserlerini elinin altında bulundurmakta ve -nadiren de olsa- bunları kaynak olarak kullanmaktadır. Bu son husus akla intihali getirir ki bu yazıda kısmen bir intihal ihtimali üzerinde de durulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Hadis, Ebû Nuaym el-İsfahânî, Hâkim en-Nisâbüri, *el-Medhal*, *ed-Duafâ*, müstahrec, intihal, mukaddime.

* Arş. Gör., Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Ana Bilim Dalı,
tahirayas_61@hotmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-8801-0726>.

**A Preface among *Istikhrāj*, Plagiarism, and Completion:
The Uncertain Influence of the al-Ḥākim in Abū Nu‘aym’s Introduction to
His *al-Mustakhrāj***

Abstract

Various aspects of contributing to the literature in the Islamic writing tradition can be mentioned. In addition to presenting an original text in today’s expression/academic language focusing on the subject that has not been studied before, a study can be brought to the relevant field by completing, criticizing, and correcting a previous work or by reproducing it in a sense by taking a template and sometimes even by conscious or unconscious plagiarism. Abū Nu‘aym al-Ḥākim (d. 430/1038), one of the versatile and prolific scholars of the 4-5th/10-11th centuries, contributed to the *ḥadith* literature by writing a *Mustakhrāj* on Muslim b. al-Ḥajjāj’s (d. 261/875) *Ṣaḥīḥ*. He also considers it appropriate to include an introduction (*Muḥaddima*) in this compilation of *ḥadith*, which rarely violates Muslim b. al-Ḥajjāj’s layout, in which he narrates narrations about the importance of *sunnah*, *ḥadith* narration, and *jarḥ-ta ‘dīl*, and finally mentions a list of *ḍa ‘īf-majrūḥ* narrators. Although there have been comments that this preface is an “original” work, its similarity with the introduction to *al-Medkhal*, which was written by another important name of the period, al-Ḥākim al-Naysābūrī (d. 405/1014), to examine the narrators of *Ṣaḥīḥayn*, draws attention. In this article, it is argued that this introduction is not an original text, but may be an *istikhrāj* study on the text written by the al-Ḥākim. Although there is no information in this direction in the sources, the similarities between the two works in the flow of the subjects, transmitted *ḥadiths*, and the explanations give rise to such an opinion. On the other hand, in the comparison, besides the aforementioned feature, some other features that should be emphasized have also emerged. These indicate that Abū Nu‘aym’s thoughts, scientific identity, and environment contributed to the shaping of the text on which he was based. However, Abū Nu‘aym never mentions the name of the al-Ḥākim in this preface. Although the classical sources reflect the relationship between the two names dimly, Abū Nu‘aym has the works of al-Ḥākim at his disposal and -albeit rarely- uses them as a source. This last point brings to mind plagiarism, and this article also focuses on the possibility of partial plagiarism.

Keywords: *Ḥadith*, Abū Nu‘aym al-Ḥākim, al-Ḥākim al-Naysābūrī, *al-Medkhal*, *al-Ḍu‘afā’*, *mustakhrāj*, plagiarism, *muḥaddima*/preface/introduction.

Giriş

İsfahanlı büyük âlim Ebû Nuaym (ö. 430/1038)¹ 4./10. asırda, “*Sahih-i Müslim*’i [‘âli isnadla] *semâ‘* etme fırsatını kaçırarlara bir alternatif sunma” gayesiyle *es-Sahih* üzerine bir müstahrec yazar. *es-Sahih*’te Müslim tarafından tespit edilmiş asıl hadisleri (*usûl*) ve onun belirlediği konuları (*ebvâb*) takip ederek bunu yapar.² Bu noktada Ebû Nuaym asıl metne sıkı sıkıya bağlıdır. Eserinde Müslim’in tertibi dışına nadiren çıkar.³ O, bu derlemesinde Müslim’in *Mukaddimesini* de dikkate almış *el-Müstahrec*’inin başına sünnete ittiba, hadisi sonraki dönemlere usulünce nakletme ve hadis uydurmacılığı noktasında meşhur hadisleri naklettiği, cerh-ta‘dilin cevazı ve önemine dair bazı nakiller yaptığı ve nihayetinde bir zayıf-mecrûh ravi listesi zikrettiği bir giriş koymayı uygun görmüştür. Ne var ki bu giriş kısmında, Müslim’e bağlılıktan kısmen sapma söz konusudur. Mutasavvıf yönüyle de öne çıkan Ebû Nuaym’ın nispeten teknik bir metin olan *Mukaddimenin* yerine ikame ettiği bu giriş kısmında nasıl bir yöntem izlediği, hangi konuları ele aldığı, şablon metinden neden farklılaştığı önem arz

- 1 Hakkında bk. Osman Türer, “Ebû Nuaym el-İsfahâni” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Eylül 2022); Yusuf Ziya Keskin, *Ebû Nu aym el-İsfahâni -Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri-* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2003); Christopher Melchert, “Abû Nu‘aym’s Sources for Hilyat al-awliyâ’, Sufi and Traditionist” (Erişim 02 Ağustos 2022); Johannes Pedersen, “Abû Nu‘aym al-İsfahâni” *Encyclopaedia of Islam* (2. Edisyon), ed. P. Bearman vd. (Erişim 07 Ağustos 2022). Biyografisi ve biyografisinin yer aldığı kaynaklar için bk. Meis Al-Kaisi, “Abu Nu‘aym Al-İsfahâni” (d. 430/1038): Conflicting Opinions”, *Teosofia: Indonesian Journal of Islamic Mysticism* 10/2 (2021), 177-192.
- 2 Ebû Nuaym, *el-Müsneğü’l-müstahrec alâ Sahîhi’l-İmâm Müslim*, thk. Muhammed Hasan İsmail eş-Şâfiî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.) 1/89-90. “Herhangi bir hadis kitabındaki rivâyetlerin bir müellif tarafından o kitabın yazarının hocasında veya daha yukarıda birleşerek kendi isnadıyla zikredilmesi” olarak tarif edilen istihrâc ve müstahrec hakkında geniş bilgi için bk. Kemal Sandıkçı, “Müstahrec”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim: 3 Mayıs 2023); Feyzullah Kağıt, *Müstahrec Türü Eserler ve Özellikleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014). İstihrâc bu yerleşmiş tanımın hissettirdiğinin ötesinde müstahrice, asıl kabul ettiği metne isnadlı rivayetler haricinde kısmi katkılarda bulunma ve eksik gördüğü hususları tamamlama fırsatı da sunar. Geniş bilgi için bk. Jonathan Brown, *The Canonization of al-Bukhârî and Muslim: The Formation and Function of the Sunnî Ḥadîth Canon*, ed. Wadad Kadi - Rotraud Wielandt (Leiden: E.J. Brill, 2007), 104-114. Bu yazı boyunca istihrâc isnad merkezli takipten ziyade bu tür müellif tasarruflarını içeren/öne çıkararak geniş bir anlamda kullanılmıştır.
- 3 Ebû Nuaym’ın istihrâcta bulunduğu esere/şablon metne sadakati/bağlılığı noktasında bk. Heyfâ’ Mustafa ez-Ziyâde, “Ebû Nuaym el-Esbahâni ve menhecuhû fi Kitâbihi’l-Müstahrec alâ Müsneği’l-İmâm Müslim”, *Mecelletü Külliyyeti’ş-Şerî‘a ve l-Kânûn* 20/1 (2018), 390.

eder. Biraz yakından bakıldığında da bu metnin, hocası Hâkim en-Nisâbüri'nin (ö. 405/1014) *Sahîhayn* ravilerini tetkik etmek üzere kaleme aldığı *el-Medhal*'in⁴ baş tarafına koyduğu giriş kısmı ile olan benzerliği dikkat çeker.

Ebû Nuaym farklı yönleri ve muhtelif eserleriyle irili ufaklı pek çok çalışmaya konu olmuştur. Hadîşçiliği ve *el-Müstahrec*'i üzerine de makale ve tez türünde bir hayli çalışma kaleme alınmıştır.⁵ Üzerinde ayrıca durulmasa da *el-Müstahrec*'in giriş kısmı ve bu giriş kısmının bir özeti/ihtisarı mahiyetinde, Ebû Nuaym'a izafe edilen bir diğer eser *ed-Duafâ*⁶ hakkında birtakım yorumlar yapılmıştır. Bir kısmı, bahsi geçen metinlerin özgünlüğüne işaret eden bu yorumlar içerisinde Hâkim ile aralarındaki benzerliği tespit eden ancak bunu detaylandırmayan saptamalar

4 Eserin ismine dair bk. M. Yaşar Kandemir, "Hâkim en-Nisâbüri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 8 Mayıs 2023). Makalede *el-Medhal ilâ ma 'rifeti's-sahîh mine's-sakim ve tebyîni mâ üşkile min esmâ 'i'r-ricâli fi's-Sahîhayn* başlığıyla yapılan son neşir (thk. İbrâhim b. Ali b. Muhammed Âlü Küleyb, Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1423/2002) esas alınmıştır. Bundan sonra sadece *el-Medhal* şeklinde işaret edilecektir. Hâkim'in bir *el-Medhal*'i daha vardır (*el-Medhal ilâ ma 'rifeti Kitâbi'l-İklil*). Çalışmada bahsi geçtiği tek yerde bu kitaba tam başlığıyla atıf yapılmıştır.

5 Bir kısmını bu yazının kaynakçasında bulabileceğiniz çalışmaların nispeten uzun bir listesi için bk. Mustafa Dönmez, *Ebû Nuaym el-İsfahâni'nin et-Tıbbu'n-Nebevi İsimli Eserinin Tahkiki* (Bursa: [Bursa] Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 14-16.

6 Ebû Nuaym'a izafe edilen *ed-Duafâ*, *el-Müstahrec* mukaddimesine nazaran daha özet bir metindir, doğrudan *el-Müstahrec*'in mukaddimesi değildir ve muhtemelen *el-Müstahrec*'ten sonra kaleme alınmıştır. Konuya dair bk. M. Macit Karagözoğlu, *Zayıf Râviler* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 156. Aşağıda görüleceği üzere, *ed-Duafâ*'nın Ebû Nuaym tarafından kaleme alınmış müstakil bir eser olmayıp daha sonraki süreçte, 8./14. yüzyılda, meçhul biri tarafından *el-Müstahrec*'ten hareketle hazırlanmış bir metin olduğu da söylenmiştir. İleri sürülen bazı argümanlar oldukça zayıf olsa da *ed-Duafâ*'da bir yerde geçen "*ravâ eş-şeyh*" ifadesi ve çokça tekrarlanan "*rafe 'ahû*" ifadelerinin sahibi gerçekten belirsizdir. Ayrıca *ed-Duafâ*'yı Ebû Nuaym'dan kimin alıp sonraki dönemlere intikal ettirdiğine, hangi isnadla günümüze ulaştığına dair bir veri de yoktur. Küçük yaşlardan itibaren babasının yönlendirmesiyle Ebû Nuaym'ın meclislerine katılan ve neredeyse onun bütün kitaplarının/hadislerinin icazetine sahip olan, Ebû Nuaym'ın kitaplarının en önemli ravisi Ebû Ali el-Haddâd'ın (ö. 515/1122) *mesmû'âtı* içinde de -ki Ebû Nuaym'a ait eserlerin ilk ve en geniş listesidir- bu kitaptan bahsedilmez; bk. Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-kebir*, thk. Münire Nâci Sâlim (Bağdat: Ri'âsetü Dîvânî'l-Evkâf, 1395/1975), 1/177-182. Bu yazıda hem ortada bir aidiyet şüphesi bulunması hem de muhtasar olması sebebiyle *ed-Duafâ* dikkate alınmamış, inceleme *el-Müstahrec* mukaddimesi üzerinden yürütülmüştür. Ancak iki metin arasındaki irtibata binaen, *ed-Duafâ*'nın Ebû Nuaym'a aidiyeti noktasında bir tereddüdü olmayanlar tarafından *ed-Duafâ* hakkında dile getirilmiş yorumlar pekâlâ *el-Müstahrec* mukaddimesi için de dikkate alınabilir, bu yazıda da öyle yapılmıştır.

da mevcuttur.

el-Müstahrec mukaddimesinin bir özeti/ihtisarı mahiyetindeki *ed-Duafâ* için “Müslim’in *Mukaddime*’de raviler hakkında yaptığı tasnif ve izahları tamamlama çabası” yorumu yapılmıştır.⁷ Ebû Nuaym’ın, dikkate almadığı bazı hususlar bulunmakla birlikte geneli itibariyle Müslim’in *Mukaddime*’de üzerinde durduğu başlıkları tekrardan işlediği göz önüne alındığında bu yorumun isabetli olduğu söylenebilir. Diğer taraftan *ed-Duafâ*’nın -ve hâliyle *el-Müstahrec* mukaddimesinin- “*el-Müstahrec*’te rivayetlerine yer verilen zayıf ravileri tanıtmak” maksadıyla yazıldığı da söylenmiştir.⁸ Bir diğer yoruma göre ise “*el-Müstahrec*’e yapılan tenkitlere cevap mahiyetinde kaleme alınmış” bir metindir.⁹ Ancak bu yorumların herhangi bir dayanağı yoktur. İlk yorumun listelenen zayıf ravilerin hadislerinin *el-Müstahrec*’te zikredilmemesinden ve Ebû Nuaym’ın bu raviler hakkındaki şiddetli cerh ifadelerinden hareketle isabetsiz olduğu kolayca söylenebilir.¹⁰ İkinci yorum için *el-Müstahrec*’e kimler tarafından, ne tür tenkitler yöneltildiğine dair kaynaklarda bir kayda tesadüf edilememiştir. İddiayı dillendiren Tobay da herhangi bir kaynağa atıf yapmaz. Metinde/muhtevada da buna yorulabilecek argümanlar yoktur. Ayrıca bu yorum müellifin mukaddimeyi *el-Müstahrec*’ten sonra yazarak baş tarafa yerleştirdiği çıkarımını gerektirir ki buna işaret eden bir karine mevcut değildir ve metinden tam tersi olduğu anlaşılır.

Ebû Nuaym’ın metninin özgün olduğuna işaret eden yukarıdaki yorumlar dışında iki metin arasındaki benzerliği tespit eden tek isim, Ebû Nuaym’ın münekkit kimliğini ele aldığı doktora tezinde, *el-Müstahrec*’te esas alınan temel kaynağın Hâkim’in *el-Medhal*’i olduğunu açıkça söyleyen Mahmûd Mağrâvî’dir. Mağrâvî, *el-Müstahrec*’in muhtevasını ele alırken Ebû Nuaym’ın değindiği konuları zikredip *el-Müstahrec* mukaddimesi için -tıpkı Hâkim’in *el-Medhal*’de yaptığı gibi- “Mukaddimetü’s-sahîh” veya “el-Medhal ile’s-sahîh” denilebileceğini söyler.¹¹ O, *el-Müstahrec*’in kaynakları üzerinde durduğu başlık altında Ebû

7 Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 156. Ebû Avâne’nin *el-Müstahrec* neşrinin giriş kısmında da Müslim’in *Mukaddimesi* ile olan irtibata dikkat çekilir; Müslim’in *Mukaddime*’deki metodunu izlediği, ona benzediği söylenir; bk. Heyet, “Mukaddime”, *el-Müsnedü’s-sahihu’l-muharrec alâ Sahîhi Müslim*, mlf. Ebû Avâne el-İsferâyîni (Medine: el-Câmi’atü’l-İslâmiyye, 1435/2014), 240-241.

8 Faruk Hamâde, [“Mukaddime”], *Kitâbü’d-Duafâ*, mlf. Ebû Nuaym el-İsfahânî (b.y.: Dâru’s-Sekâfe, 1405/1984), 33; Keskin, *Ebû Nu’aym el-İsfahânî*, 72, 109.

9 Ahmet Tobay, “Ebû Nu’aym el-İsfahânî Hayatı ve Eserleri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1993-1994), 89-90.

10 Konuya dair bk. Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 156-7.

11 Mahmûd Mağrâvî, *Menhecü’n-nakd inde’l-hâfiz Ebî Nuaym el-İsfahânî* (Mekke: Câmi’atü Ümmü’l-Kurâ, Doktora Tezi, 1992), 1/152.

Nuaym'ın, ravi değerlendirmelerinde kendilerine atf yaptığı isimlere ulaşan isnadlarını ele aldıktan sonra mukaddimeyi Hâkim'in *el-Medhal*'i ile -özellikle zayıf ravilere dair kısımların- mukayesesi neticesinde bu metnin çoğunun Hâkim'in *el-Medhal*'inden alınma olduğunu ifade eder. Ebû Nuaym'ın bazı ravileri almadığını, bazı isimler eklediğini, bazen de Hâkim'in ifadelerini değiştirdiğini, ancak yine de kitabın esasının Hâkim'e dayandığını belirtir.¹² Ardından Ebû Nuaym'ın Hâkim'e tabi olduğunu gösteren mukayeseler yapar.¹³ Detayı aşağıda ve daha geniş bir şekilde ele alınacak olan sika ravilerin sayısı meselesi ile bazı zayıf ravi tercemelerinin karşılaştırılması zikrettiği konulardır. Mağrâvî son olarak Faruk Hamâde'nin *ed-Duafâ* neşrinin arka kapağındaki "cerh-ta' dilin ana kaynaklarından (*min ümmehâti kütübi 'ilmi'l-cerhi ve't-ta'dil*)" ifadesinin doğru olmadığını, zira Ebû Nuaym'ın bu kitabında Hâkim'e tabi olduğunu (*'âletün 'alâ Hâkim*) belirtir.¹⁴ Mağrâvî doktora çalışmasındaki bu yorumlarını, *ed-Duafâ*'nın Ebû Nuaym'a ait müstakil bir eser olmadığı tezini işlediği ve *ed-Duafâ* naşiri Faruk Hamâde'yi tenkit ettiği müstakil bir makalede de tekrarlamıştır.¹⁵

Ebû Nuaym'ın çalışmasında belirleyici etkinin, Hâkim'den ziyade Hâkim'in de pek çok konuda takipçisi olduğu Buhârî'den geldiği de söylenmiştir.¹⁶ Evet, zayıf raviler listesinde Buhârî'nin etkisi pekâlâ mümkündür ancak *ed-Duafâ*'sı ravi listesinden ibaret¹⁷ olan Buhârî'nin, başka bir etkisi hâliyle aranamaz.

En temelde bu metin ile Hâkim'in *el-Medhal*'inin baş tarafında yer alan ve bir zayıf ravi listesi de içeren giriş kısmının ileri düzeyde benzerliği dikkat çekicidir. Üslup benzerliğini aşan bu istifadenin mahiyetini tetkik etmeyi, iki metin arasındaki ilişkiyi belirleyip bu benzerliğin adını koymayı, Hâkim ile Ebû Nuaym arasındaki hoca-talebe ilişkisine, ayrıca bu ilişkinin klasik kaynaklarda

12 Mağrâvî, *Menhecü'n-nakd*, 1/157.

13 Mağrâvî, *Menhecü'n-nakd*, 1/157 vd.

14 Mağrâvî, *Menhecü'n-nakd*, 1/164 dip. 2.

15 Mahmûd Mağrâvî, "Mülâhazât alâ tahkîki *Kitâbi'd-Duafâ*", *Mecelletü Külliyyeti'l-Ulûmi'l-İslâmiyye [es-Sırât]* 5/10 (2004),74-99. Ancak Mağrâvî benzerliği kısmen -örneğin sika raviler bahsinde sadece benzerliği gösterir, ekstra bir yorum yapmaz- ortaya koymakla yetinmiş, iki metin arasındaki bağlantının adını koyma çabasına girmemiştir.

16 bk. Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 156-8. Muhtemelen Karagözoğlu ilk aşamada, konu gereği tabii olarak *ed-Duafâ*'yı incelemekle yetinmiştir. *ed-Duafâ* üzerinden *el-Müstahrec* mukaddimesi ile Hâkim'in *ed-Duafâ*'sı arasındaki irtibatı görebilmek zordur. Ebû Nuaym'ın yaptığı(?) özetleme, hatta bazen sayfalarca tamamen çıkarma bu istifadenin tespitini engelleyebilir. Yukarıda bahsi geçen şüphe ve *ed-Duafâ*'nın muhtasar karakteri göz önüne alındığında Karagözoğlu'nun, araştırmasını *el-Müstahrec* merkezli sürdürmesi daha sağlıklı olabilirdi.

17 Buhârî'nin eseri hakkında detaylı bilgi için bk. Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 48-54.

ele alınma tarzına dair bazı çıkarımlarda bulunmayı hedefleyen bu makalede *el-Müstahrec*'in giriş kısmında tespit edilen bazı tahkik ve istinsah hatalarına da temas edilecektir. Makalede ele alınan meselenin tetkikine katkı sağlayacağı açık olsa da “4./10. asırda kitap yazım usulü” konusu müstakil ve daha geniş çalışmalara ihtiyaç duyması sebebiyle dışarıda bırakılmıştır. Önce Ebû Nuaym'ın Hâkim'in ilmî birikimine ilgisi üzerinde durulacak ardından iki metin mukayese edilerek benzeşen-farklılaşan noktalar tetkik edilecektir.

1. Ebû Nuaym – Hâkim İrtibatı

Gerek Ebû Nuaym'ın kendi kitaplarında gerek farklı çalışmalarda Hâkim ile arasında ilim alışverişine dair kayıtlar mevcuttur. Ebû Nuaym'ın 150 civarındaki¹⁸ kitabından ancak bir kısmı günümüze ulaşmış ve neşredilmiştir. Bunlar içerisinde Hâkim'in kaynak olarak anıldığı tek çalışma *Hilye*'dir. O, *Hilye*'de iki yerde tahdis sigası ile Hâkim'den nakilde bulunur.¹⁹ Hâkim'in adı bu iki kayıt dışında da daha pek çok yerde anılır. Bunların tamamı aynı konuda, Suffe ehli noktasında yapılmış atıflardır.

Ebû Nuaym, *Hilye*'de ehl-i Suffe listesini verirken kendinden önce yapılmış çalışmalara dayanır. Konuya dair elinin altındaki kaynaklar *Sünen-i Ebî Dâvûd*'un ravisi Ebû Sa'îd İbnü'l-A'rabî'nin (ö. 341/952) *Tabakâtü'n-nüssâk*'ı ve çağdaşı Horasanlı sufi muhaddis Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'nin (ö. 412/1021) *Târîhu ehli's-Suffe*'sidir.²⁰ Ebû Nuaym, günümüze ulaşmayan ve hâliyle kontrol imkânı bulunmayan bu iki kaynakta verilen ehl-i Suffe listelerini alıntılar, sadece alıntılanmakla kalmayıp tetkik ve tashih eder, mevcut hataları dile getirir.²¹ Ebû Nuaym'ın sık sık işaret ettiği üzere Sülemî ve İbnü'l-A'rabî'nin,

18 Kitaplarının bir listesi için bk. Sem'ânî, *et-Tahbir*, 1/179-182; Keskin, *Ebû Nu'aym el-İsfahânî*, 69-126.

19 Rivayetlerden birinin isnadına göre bu tahdis Nişabur'da gerçekleşmiştir; bk. *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'* (Kahire - Beyrut: Mektebetü'l-Hâncî - Dâru'l-Fikr, 1416/1996), 8/46. Diğeri için bk. *Hilye*, 10/281.

20 *Hilye*'de Sülemî'nin *Tabakâtü's-süfiyye* başlıklı kitabına işaret eder; bk. 10/41-2 (İbnü'l-A'rabî'nin ise *Tabakâtü'n-nüssâk*'ını anar; bk. 10/127-8). Fakat Suffe ehli konusundaki bilgiler günümüze ulaşan *Tabakât*'ta yer almaz. Bunlar ya *Târîhu ehli's-Suffe*'den ya da *Tabakât*'ın daha geniş bir versiyonundan olmalıdır. Hâlihazırda onun *Hilye*'de kullandığı kaynaklar, bu kaynakları kullanma usulü müstakil araştırmalara konu olmuştur. *Hilye*'deki kaynaklar hakkında bk. Melchert, “Abû Nu'aym's Sources”. *Bir Tasavvuf Tabakâtı Olarak Hilyetü'l-Evliyâ'nın Kaynakları, Muhtevâ Özellikleri ve Tahlili* başlıklı devam eden bir doktora tezi için bk. İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), “Aranan: *Hilyetü'l-Evliyâ'nın Kaynakları*” (Erişim 29 Temmuz 2022).

21 Ehl-i Suffe bölümünün başlangıcında konuya dair ifadeleri için bk. *Hilye*, 1/347. Ebû

bazı isimleri Suffe ehli içinde sayarkenki kaynakları arasında Hâkim de yer alır. Bunlar Hâkim'in *el-Müstedrek*'te verdiği ehl-i Suffe listesiyle örtüşür. Ancak bu konuda Hâkim'e doğrudan atıf yapmaz, onu eleştirmez. Ona yaptığı atıflar ilgili konuda mezkûr isimlerin Hâkim'i kaynak göstermeleri sebebiyledir.²²

Ebû Nuaym'ın kendi eserleri dışında sadece Hatib el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) çalışmalarında Hâkim ile irtibatı tespit edilebilmektedir. Ancak bu irtibat oldukça sınırlıdır.²³ Hatib'in muhtelif eserlerindeki nadir atıflara bakıldığında, bunların Ebû Nuaym'ın Hâkim'den icazetle aldığı²⁴ kitaplara yapılmış atıflar olduğu görülür. *Târihu Bağdâd, er-Rihle ve el-Câmi* 'de "*ahberanâ Ebû Nu 'aym el-hâfız, kâle ahberanî Muhammed b. 'Abdillâh ed-Dabbî fî kitâbihi*" kalıbıyla tespit edilen bu atıflar Hâkim'in *Ma 'rifetu ulûmi'l-hadîs*'indendir.²⁵ Buradaki "*ahberanâ ... fî kitâbihi*" ifadesi bir icazete işaret eder²⁶ ve bu icazetin içerisinde *Ma 'rife*'nin bulunduğunu söyleme imkânı verir. Ebû Nuaym'ın kaynaklarda *Ma 'rife* üzerine bir müstahreci (*Ma 'rifetü ulûmi'l-hadîs alâ Kitâbi'l-Hâkim*) olduğu söylene²⁷ de bu çalışmanın seyri sönük ilerlemiş, günümüze

Nuaym burada takip edeceği kitap ve müellif konusunda isim vermez hatta tek bir kitaptan bahseder. Ayrıca biyografilerde çoğu kere *zekera* demekle yetinir. Bu, onun takip ettiği kitabı ve müellifi tespit işini güçleştirir de ehl-i Suffe bölümü içerisinde iki yerde Sülemî ve İbnü'l-A'rabî'nin isimlerini açıkça kaydeder; bk. 2/14 ("İbnü'l-A'rabî'nin -ayn harfinde- Suffe ehli içerisinde zikredip Sülemî'nin zikretmediği isimler"); 2/26 ("Sülemî ve İbnü'l-A'rabî'nin zikretmediği Suffe ashabı").

22 Sözelimi bk. *Hilye*, 1/372, 2/12.

23 Jonathan Brown'in tespitine göre Ebû Nuaym Hatib'in Hâkim'e ulaşmak için nadiren kullandığı araçlardandır; bk. Brown, "Sünnî Hadis Tenkidi Silsilesinden Bir Kesit: Hatib el-Bağdâdî ile Hâkim en-Nisâbüri Arasındaki Gizemli İrtibat", çev. Dilek Tekin, *Hadis ve Siyer Araştırmaları*, 2/2 (2016), 126, dip. 13.

24 Ebû Nuaym, -aşağıda işaret edileceği üzere- bütün rivayetlerinin icazetini aldığı (*ecâzû li cemî 'a mesmû 'âtihim ve ketebû li bi-hu'ûfihim*) isimler arasında Hâkim en-Nisâbüri'yi de zikreder.

25 Sırayla bk. *Târihu [Bağdâd] Medîneti's-selâm*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2001), 2/348, 418; *er-Rihle fî talebi'l-hadîs*, thk. Nüreddin İtr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, H. 1395), 89; *el-Câmi ' li ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi* ' , thk. Mahmûd Tahhân (Riyad: Mektebetu'l-Ma'ârif, 2007), 2/75, 269. Hatib el-Bağdâdî'nin eserlerinde yer alan isnadlarda, Hâkim'den genellikle "Muhammed b. Abdullah ed-Dabbî" şeklinde bahseder, sadece bir yerde (*el-Câmi* ' , 2/75) "Muhammed b. Abdullah en-Nisâbüri" olarak kayıtlıdır.

26 bk. Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2009), "Ahberenâ fî Kitâbih", 17.

27 Sem'ânî, *et-Tahbir*, 1/181; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tavdîhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, thk. Nüreddin İtr (Dımaşk: Matba'atü's-Sabâh, 1421/2000), 38. Bazı kaynaklarda "*Ulûmu'l-hadîs*", "*Ulûm*" ve "*Kitâb fî ulûmi'l-hadîs*" olarak bahsedilen kitap da bu müstahrectir. Sırasıyla bk. Zehebî, *Siyeru a lâmi'n-*

gelememiştir.²⁸

Hatib el-Bağdâdî'deki alıntılar *Ma'rife* dışında bir esere işaret etmez. Jonathan Brown bir çalışmasında Ebû Nuaym'ın Hâkim ile mektuplaşarak *Târîhu Nisâbûr* ve *el-Medhal ile's-sahih* adlı eserlerini elde ettiğinden söz eder.²⁹ Bir diğer araştırmasında da bu iki eser ve muhtemelen diğer kitapların da birer nüshasının Ebû Nuaym'da bulunduğunu söyler.³⁰ Brown burada *Târîhu Bağdâd*'daki³¹ mezkûr kalıbın kullanıldığı bir alıntı ile aşağıda etraflıca ele alınacak olan *el-Müstahrec*'teki sika raviler alıntısına atıf yapar.³² *el-Medhal* anlaşılabilirse da *Târîh*'i neye binaen söylediği belirsizdir ve *Ma'rife*'yi de atlamıştır.

Diğer taraftan tabakât-terâcim türü eserlere bakıldığında farklı bir manzara ile karşılaşılır. Tespit edilebildiği kadarıyla sadece İbrâhim b. Muhammed es-Sarîfînî'nin (ö. 641/1243), Nişabur ulemasına dair yazılmış daha önceki literatürden istifadeyle derlediği, *el-Müntehab min Kitâbi's-Siyâk li-Târîhi Nisâbûr* başlıklı çalışmasında³³ Ebû Nuaym kendisine icazet veren 18 âlim arasında Ebû Abdullah el-Hâfız en-Nisâbûrî'yi, yani Hâkim'i sayar.³⁴ Burada Hâkim'den bütün rivayetlerinin icazetini aldığını belirtir. Bunun haricinde *Tabakât-terâcim* literatürü Hâkim ile Ebû Nuaym arasındaki ilmî irtibata dair bilgi vermez;

nûbelâ`, thk. Şuayb el-Arnaûd vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1435/2014), 19/306; Şemseddin es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs*, thk. Abdülkerim b. Abdullah b. Abdurrahman b. Hudayr - Muhammed b. Abdullah b. Fühayd Âlû Fühayd (Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1426), 4/426; Türer, "Ebû Nuaym el-İsfahânî".

28 İbn Hacer Ebû Nuaym'ın eleştiriye açık, sonradan gelenlerin tamamlaması gereken / tamamlaması mümkün olan bazı hususlar bıraktığına işaret eder, herhangi bir şekilde kitaba atıf yapmaz, *Mu'cemlerinde* saymaz. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu kitabı tek kullanan Sehâvî'dir (ö. 902/1497). *Fethu'l-muğîs*'te muhtelif başlıklarla çeşitli meselelerde bu kitaba başvurur; bk. 1/213; 1/242; 4/179; 4/426. Bazı çalışmalarda Köprülü'de bir nüshasının olduğu (Subhî es-Sâmerrâî, "Mukaddime", *el-Hulâsa fî usûli'l-hadîs*, mlf. Şerefüddîn et-Tîbî, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1405/1985, 13) hatta baskısının yapıldığı söylenir (Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, 135). Fakat ne herhangi bir kütüphanede eserin izine rastlayabildik ne de bir baskısına tesadüf edebildik.

29 "Hatib el-Bağdâdî ile Hâkim en-Nisâbûrî Arasındaki Gizemli İrtibat", 125-6.

30 *The Canonization*, 158.

31 2/348.

32 *The Canonization*, 177-8.

33 Eser hakkında bk. Salahattin Polat, "Selçuklular Dönemi Nisabur ve Çevresinde Hadis Tarihi ile İlgili Önemli Bir Kaynak", *Selçuklularda Bilim ve Düşünce II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Bildiriler İslâmî İlimler*, ed. Mustafa Demirci vd. (Konya: Selçuklu Belediyesi, 2013) 1/157-172.

34 İbrâhim b. Muhammed es-Sarîfînî, *el-Müntehab min Kitâbi's-Siyâk li-Târîhi Nisâbûr*, thk. Muhammed Ahmed Abdülaziz (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1409/1989), 92.

görüşmeleri, müzakereleri, tartışmaları vs. hakkında hiçbir kayıt içermez. Ayrıca ne Hâkim'in talebelerine dair verilen listelerde Ebû Nuaym sayılır ne de Ebû Nuaym'ın hocaları arasında Hâkim'in ismi geçer. Sözcüleri, hicri 340'larda, Ebû Nuaym henüz 6 yaşındayken babasının pek çok büyük âlimden (*kibâru'l-müsnidîn*) onun adına icazet istediğini kaydeden Zehebî, kısaca ancak şehir şehir zikrettiği icazet veren isimler arasında Nişabur'dan sadece Ebû'l-Abbas el-Esamm'ı (ö. 346/957) sayar.³⁵ Devamında hocalarına dair verdiği listede Nişabur'dan Ebû Amr İbn Hamdân (ö. 376/987), Ebû Ahmed el-Hâkim (ö. 378/988) ve Huseynek et-Temîmî'yi (ö. 375/985-6) zikreder, geri kalanları (*halk*) hatırlatmakla yetinir.³⁶

Son dönem araştırmalarda da bu tutum devam eder. Nadir birkaç çalışma³⁷ dışında iki isim arasındaki hoca-talebe irtibatı belirlenmemiştir.³⁸ Hatta bazı araştırmalarda bir hoca-talebe ilişkisinin olmadığına dair işaretler görülür. Madelung, Ebû Nuaym'ın Nişabur'daki hocalarının bir kısmına işaret ederken Hâkim el-Kebîr'i (ö. 378/988) sayar, muhtemelen karışıklığa engel olmak amacıyla parantez içinde "Hâkim en-Nisâbüri'yi işitmediği" kaydını düşer.³⁹

Hasılı Ebû Nuaym'ın Hâkim'den doğrudan istifadesi söz konusudur ancak bu oldukça sınırlıdır. Aralarındaki irtibat klasik kaynaklarda yansıtılmamıştır. Diğer taraftan Ebû Nuaym eserlerinde Hâkim'den çok az nakilde bulunmuştur. Hâkim'in icazetle elde ettiği kitaplarını kaynak olarak kullanımı ise söz konusu

35 Zehebî, *Siyer*, 17/454; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 3/1092.

36 Zehebî, *Siyer*, 17/455. Ayrıca bk. Tâceddin es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî – Abdülfettâh Muhammed el-Hulvî (Kahire: Heceer li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, H. 1413), 4/19 (Temîmî ile Hâkim el-Kebîr'i sayar ve Serrâc'ın [ö. 313/925] ashabına ve daha başkaları -*men ba'dehum*- olduğuna atıf yapar); Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaûd – Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâs'l-Arabî, 1420/2000), 7/53 (Ebû Amr ve Hâkim el-Kebîr'den sonra üçüncü isim İbn Huzeyme'nin [ö. 311/924] torunlarından Ebû Tâhir es-Sülemî'dir [ö. 387/997]).

37 Hocaları arasında Hâkim'in sayıldığı çalışmalar için şunlara bakılabilir: Mağrâvî, *Menhecü'n-nakd*, 1/76; Abdülhafız Ferağlı, *el-Hâfiz Ebû Nuaym el-Asfahâni el-fakih el-muhaddiss es-sûfi el-müerrih* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1987), 46; Alireza Zekavati Gharagozlu, "Abû Nu'aym al-İsfahâni", *Encyclopaedia Islamica*, ed. Farhad Daftary (Erişim 28 Aralık 2022).

38 Hoca-talebe ilişkisine işaret etmeyen kaynakları listelemeye çalışmak yerine Türkçe kaleme alınan hiçbir çalışmada ve iki muteber ansiklopedide (*DİA* ve *Eİ* -tüm versiyonları-) yer verilen "Hâkim" ve "Ebû Nuaym" maddelerinde bu yönde bir bilgi girişinin olmadığını belirtmek yeterli olacaktır.

39 Wilferd Madelung, "Abû Nu'aym al-İsfahâni", *Encyclopaedia Iranica (EIr.)* (Erişim 07 Ağustos 2022). Aynı ansiklopedinin Hâkim ile ilgili maddesinde de aralarındaki hoca-talebe ilişkisi konu edilmez; bk. Richard W. Bulliet, "Abû 'Abdallâh b. al-Bayye'" *Encyclopaedia Iranica (EIr.)* (Erişim 07 Ağustos 2022).

olmamıştır. Bu icazetini aldığı kitaplar arasında *Ma'rif*e ve bir ihtimal *el-Müstedrek*'in bulunduğu, nadir kayıtlardan anlaşılmaktadır. Üçüncü bir kitap olarak *el-Medhal*'e olan ilgisinin boyutu ve mahiyeti aşağıda ele alınacaktır.

2. Mukayese

Girişte de ifade edildiği üzere Ebû Nuaym müstahrecinde Müslim'in naklettiği hadisleri neredeyse aynen takip eder. Ancak bu takip, müstahrecin girişi ile Müslim'in *Mukaddimesi* arasında görülmez, Ebû Nuaym burada esnek davranır.⁴⁰ Müslim ile olan farklılıklara bakınca Ebû Nuaym'ın *Mukaddime*'ye yaklaşımının *es-Sahih*'in esas metnine nazaran farklı olduğu, bu giriş kısmını kendince yeniden tesis edebileceği ve bazı meseleleri yansıtabileceği bir bahis olarak gördüğü anlaşılır. Bunun doğal bir neticesi olarak da onu böyle bir tasarrufa yönelten saiklerin neler olduğu sorusu zorunlu olarak belirir. Muhtemel sebepler olarak da Ebû Nuaym'ın entelektüel biyografisi, ilmî-fikrî yönelimleri ve içinde bulunduğu dönemin, şartların izleri ve gereksinimleri akla gelebilir. Hâlbuki burada onu yönlendiren, çalışmasını kaleme alırken esas aldığı başka bir metnin [daha] bulunduğu dikkate alınmalıdır: Hâkim'in *el-Medhal*'i.

Bu başlık altında her iki metnin giriş bahisleri karşılaştırmalı ele alınarak aralarındaki benzerlik, muhtemel etkileşim gösterilmeye çalışılacaktır. Her iki kitapta bahse konu kısımlarda nadiren başlık (ya da başlık yerine geçebilecek ifadeler) bulunur. Mukayesenin daha sağlıklı görülebilmesi adına *-el-Medhal* muhakkikinin eklemiş olduğu başlıklardan da yardım alarak- metnin akışı

40 Müslim *Mukaddime*'de baştaki telif sebebini hikaye ettiği kısmı takiben önce sahih ve zayıf hadislerin temyizine vurgu yapar, ardından resule yalan isnadının tehlikesine dikkat çeker. Her rivayete itibar edilmemelidir, temyize gücü yetmeyenler (avam) dikkate alınmalı, garîb-münker ve sahîh olmayan rivayetlerin peşine düşülmemelidir. Zira ilmî ortam bozulmuş ve gittikçe güvensiz bir hâl almıştır. Burada isnada önem verilmeli, sikalardan nakille yetinilmeli, zayıflara iltifat edilmemeli ve cerh mekanizması işletilmelidir. Selef bunu uygulamıştır, bu meşru ve gereklidir. Bu akışı, "bazı zayıf ravilerin, haklarında kısa değerlendirmelerle zikredildiği kısım" takip eder. Bu giriş, *Mukaddime*'de en fazla yer tutan mu'an'an meselesi ile son bulur; bk. Müslim b. el-Haccâc, "Mukaddime", *Sahihu Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâ'î'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1412/1991), 1/3-35. Mu'an'an bahsine hiç değinmeyen Ebû Nuaym ise temel kaynaklara (Kitap, sünnet ve icma) vurgu ile başladığı mukaddimesinde Müslim'den farklı olarak zayıf hadislerin rivayetine delil getirilen hadisleri tetkik eder, sika ravilerin *Sahihayn*'dakiler ile sınırlı olduğu algısına dair bir tartışma açar ve haklarında kısa açıklamalar da yaptığı nispeten uzun bir zayıf ravi listesinin peşinden esas konuya gelir. Müslim'e övgüde bulunur, onun şartlarından kısaca bahseder, *Mukaddime*'den blok alıntılar yapar ve *el-Müstahrec*'ini yazma amacını dile getirir; bk. Ebû Nuaym, *el-Müstahrec*, 1/33-97.

doğrultusunda bazı başlıklar belirlenmiş, her iki ismin bu başlıkların altında hangi konuları ele aldıkları ve benzeşen-farklılaşan yönleri kısaca ele alınmıştır. Mukayesenin daha rahat takip edilebilmesi için temsil gücü yüksek bazı bahisler de tabloya çekilmiştir.

2.1. Giriş (krş. *el-Medhal*, 1/91; *el-Müstahrec*, 1/33-34)

Hâkim ve Ebû Nuaym'ın, eserlerine giriş tercihleri farklıdır. Hâkim besmele, hamdele ve salvele ile yetinirken Ebû Nuaym uzunca bir bahis açar. Burada temel kaynaklardan Kitap, sünnet ve icma olarak bahseden Ebû Nuaym Kitab'ın resule/sünnete itaati emrettiğini belirtir ve bu minvalde ayetleri zikreder. Buna binaen herkes sahih hadisleri sahih olmayanlardan ayırmalı (*temyiz*), bu konuda gerekli çabayı göstermelidir. Bunun yolu da ravi bilgisinden geçer. Raviler de derece derecedir.

2.2. Sünnete İttiba (krş. *el-Medhal*, 1/91-94; *el-Müstahrec*, 1/35-38)

Ana temayı sünnete ittiban oluşturduğu bu bölümde her iki müellif aynı hadisleri esas alır. Hâkim hadislerin muhtevalarına dair kısa açıklamalarla ve farklı bir tarihteki ziyadeye işaretlerle yetinirken Hâkim'in zikrettiği hadisleri kendi isnadlarıyla nakleden Ebû Nuaym onun açıklamalarını genişletir. Ebû Nuaym burada farklı olarak bir ara izahı atlar ve uzun bir açıklama ekler. Bunların yanında, temel hadislerden birinin farklı tarikleri üzerinde durur ve bunun sahih olduğunu ortaya koymaya dalarak esas konudan epey uzaklaşır.

2.3. Hadis Tebliği (krş. *el-Medhal*, 1/94-95; *el-Müstahrec*, 1/38-39)

Ebû Nuaym Hâkim'in açıklamalarını (muhtevayı, lafızları ve mezkûr hadisi koruyarak) genişleterek tekrarlar. Konuya dair Hâkim'in zikrettiği hadisi, farklı tarikle nakleder, giriş cümlelerinde isnadsız geçen hadisi de senediyle verir.

2.4. İşittiği Gibi Nakletme (krş. *el-Medhal*, 1/95-96; *el-Müstahrec*, 1/39-41)

Konuya dair asıl hadisler -ilk hadiste bu sefer sahabi ravi farklılaşsa da- yine aynıdır. Ebû Nuaym açıklamaları da takip eder. Ayrıldığı nokta hadisin başka tarihlerine ve lafız farklılıklarına işaret ettiği yerlerdir.

2.5. Rivayetin Karşılığı (Ecr) (*el-Medhal*, 1/96-97)

Hâkim bir-iki satırlık giriş cümlelerinin ardından (hadisin muhtevasına işaret eden cümleler) Hz. Ömer'den tek bir hadisle bu konuyu işler. Bu kısa bahis Ebû Nuaym'ın atladığı nadir yerlerdendir.

2.6. İlmi Gizleme (krş. *el-Medhal*, 1/97-99; *el-Müstahrec*, 1/41-42)

Konunun akışı her iki eserde aynıdır. İki noktada farklılaşmadan bahsedilebilir. İlki Ebû Nuaym'ın Hâkim'e nazaran daha az söz almasıdır. Hâkim'in iki hadis arasına düştüğü kısa bir geçiş açıklamasının karşılığı *el-Müstahrec*'te yokken bir diğer izahı daha kısa yer bulur. Bu kısaltmada dikkat çeken, Hâkim'de içe dönük bir eleştiri (hadisçilerin bir kesiminin zaman zaman muhtelif gerekçelerle hadis rivayetinden kaçınmalarını mazur görme tutumuna yönelttiği eleřtiri⁴¹) söz konusuyken Ebû Nuaym'ın bu bağlamda sessiz kalmasıdır. İkincisi ise bahsin sonunda nakledilen hadisler aynı mana-yakın lafızlara sahiptirler ancak isnadları farklıdır.

41 Konuya dair bk. Üsâme Bozkurt, *Hicrî 4. Asırda Ehl-i Hadîs Arasındaki Tartışmalar* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 26-31.

Tablo 1: Hâkim ve Ebû Nuaym'ın, "ilmi gizleme" bahsinde naklettikleri hadisler ve açıklamalarının mukayesesi

Hâkim, <i>el-Medhal</i>	Ebû Nuaym, <i>el-Müstahrec</i>
<p>ثم أوعده عليه الصلاة والسلام كاتبه العلم أشد العقاب.</p>	<p>وكما رغب صلى الله عليه وسلم في الإلغا عنه وحث عليه أوعده كاتبه بآية عظيم الوعيد وتبلغ التخويف.</p>
<p>حدثنا أبو العباس محمد بن يعقوب ثنا محمد بن عبد الله بن عبد الحكم أن ابن وهب أخبرني عبد الله بن عباس عن أبيه عن أبي عبد الرحمن الجبلي عن عبد الله بن عمرو بن العاص أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال من كنتم علما أجمه الله بلجام من نار</p>	<p>حدثنا أبو عبد الله أحمد بن بندار الفقيه ثنا أبو بكر أحمد بن أبي عاصم ثنا إبراهيم ابن المنذر الحزامي ثنا عبد الله بن وهب عن عبد الله بن عباس عن أبيه عن أبي عبد الرحمن الجبلي عن عبد الله بن عمرو بن العاص أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال (من كنتم علما أجمه الله يوم القيامة بلجام من نار)</p>
<p>وقد بين صلى الله عليه وسلم أن هذا العلم الذي لا يجوز كتمانها هو ما يتعلمه العالم يتعلمه.</p>	<p>وأعلم صلى الله عليه وسلم أن هذا العلم الذي أوعده كاتبه هو ما يتعلمه ويحفظه.</p>
<p>أخبرنا أبو بكر أحمد بن سليمان الموصلي ثنا علي بن حبيب الموصلي ثنا عبد الله بن ميمون ثنا غمارة بن زاذان ثنا علي بن الحكم عن غطاء عن أبي هريرة رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم سئل من سئل عن علم يعلمه فكنتم أجم بلجام من نار</p>	<p>حدثنا أبو بكر بن مالك ثنا بشر بن موسى ثنا سعيد بن منصور ثنا غمارة بن زاذان الصبدي عن علي بن الحكم عن غطاء بن أبي رباح وحدثنا فاروق الخطابي وحبيب ابن الحسن قال ثنا أبو مسلم الكشي ثنا حجاج بن منهال ثنا غمارة بن زاذان عن علي بن الحكم عن غطاء عن أبي هريرة</p>
<p>وقد روى عنه صلى الله عليه وسلم ما دل على أن علمه وإتقانه حفظه ولا يجمع في الصناديق والحجاب</p>	<p>XXXX</p>
<p>أخبرني أبو أحمد بكر بن محمد بن حمدان الصيرفي بمرو حدثنا أحمد بن بشر المروزي ثنا خالد بن خديش ثنا غمارة الصبدي ثنا علي بن الحكم عن غطاء عن أبي هريرة رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه وسلم قال ما من رجل حفظ علما نافعاً فسئل عنه فكنتم إلا جاء يوم القيامة ملجماً بلجام من نار</p>	<p>وحدثنا أبو بكر بن خلاد ثنا الحارث بن أبي أسامة ثنا عاصم بن علي ثنا غمارة الصبدي أنبا علي بن الحكم عن غطاء عن أبي هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ما من رجل حفظ علما نافعاً فسئل عنه فكنتم إلا جاء يوم القيامة ملجماً بلجام من نار</p>
<p>وقد روى عنه صلى الله عليه وسلم ما يدل على أن هذا العلم الذي أوعده صلى الله عليه وسلم على كتمانها هو علم ينتفع به لا كما يتعلمه خشوئ أهل العلم إن المحدث تخطو عليه أن يمتنع عن التحدث في وقت دون وقت أو يعز ما يغلو فيه من الأسانيد.</p>	<p>وبين صلى الله عليه وسلم أن الملجم بلجام النار هو من كنتم علما نافعاً يستدل به المرء على نفع دينه ولزوم شريعته.</p>
<p>أخبرنا جعفر بن محمد ثنا محمد بن عبد الله الحضرمي ثنا إبراهيم ابن إسحاق الصبيي ثنا سوار بن مضعب عن أبي إسحاق عن أبي الأخص عن عبد الله قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من كنتم علما ينتفع به بقاء يوم القيامة ملجماً بلجام من نار</p>	<p>حدثنا أبو بكر بن خلاد وأبو بحر محمد بن الحسن الرمباري قال ثنا أحمد بن علي الخزاز ثنا عبد الله بن عاصم الجبلي حدثني محمد بن ذاب وأخبرني صفوان بن سليم عن عبد الرحمن بن أبي سعيد عن أبي سعيد الخدري إن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال من كنتم علما مما ينتفع الله به في أمر الدين أجمه الله يوم القيامة بلجام من نار</p>
	<p>حدثنا أبو عبد الله محمد بن أحمد بن سعد الواسطي وسليمان بن أحمد قال ثنا محمود بن محمد الواسطي ثنا القاسم بن سعيد بن المسيب ثنا الحارث بن النعمان أبو النضر الأحماني ثنا سفيان عن جابر عن غطاء عن ابن عباس قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من سئل عن علم نافع فكنتم جاء يوم القيامة ملجماً بلجام من نار لفظ سليمان</p>

2.7. Nebiye Yalan İsnadı (krş. el-Medhal, 1/99-103; el-Müstahrec, 1/42-47)

Hâkim bu kısmı “dört va ‘id” olarak ele alır: Nebinin kendisinden sonra hakkında girişilecek hadis *vad* ‘ı konusunda Allah tarafından bilgilendirildiğine ve bu doğrultuda bazı hadisler dile getirdiğine dair bir açıklamayla başlayan ilk va ‘id, kasıtlı-kasıtsız nebi hakkında yalan konuşmanın akıbeti ve nebi hakkında yalan konuşmanın diğer insanlar hakkında yalan konuşmak gibi olmadığı üzerinde durur. Hâkim’in açıklamalarını genişleterek veren Ebû Nuaym’ın üzerinde durduğu hususlar ve vurguları da aynı yöndedir. Konunun başındaki hadisler dışında iki müellif tarafından ele alınan hadisler de hemen hemen aynıdır. Hâkim gelen 2, 3 ve 4. va ‘id için başlık yerine geçecek ifadeler (*zıkrı va ‘idin şânin ...; şâlişin ..., râbi ‘in...*) tercih eder. Örtüşme o dereceye varır ki Hâkim gibi ilk va ‘ide açıklamayla giren Ebû Nuaym bu 2. bahis için benzer bir başlık atar; 3. va ‘id için başlığı serbest üslupla metin olarak verir.⁴² Son va ‘id ise Ebû Nuaym’ın hiç dikkate almadığı, tamamen farklı akışa sahip bir bahistir. Bu farklılığa Hâkim’in konuya dair naklettiği hadisin sıhhati hakkında şüphe duymuş olması (*in şahhat*) ne kadar etki etmiştir bilinmez. Fakat Ebû Nuaym’ın sıhhate vurgu ile (*şebete ‘anhu*) söze başlamış olması bu ihtimali akla getirir.

2.8. Hadis Vad ‘ına Delil Getirilen Rivayetler (krş. el-Medhal, 1/103-108; el-Müstahrec 1/47-50)

Hâkim, -ahkama taalluk etmemek kaydıyla- sevap bekleyerek hadis uyduranların (*kezzâb*), bunu yaparken delil aldıkları bazı zayıf hadisleri ele aldığı bu kısımda konuya dair üç rivayet üzerinde durur, her birinin illetini açıklar. Ebû Nuaym da son hadis dışında farklı tarihleri de dâhil kendi senedleriyle (hocaları ve bir üst tabaka) naklettiği hadisleri Hâkim’in sırasını takip ederek tetkik eder. Konunun akışı yanında açıklamalardaki örtüşmeler dikkat çeker ve bunlar normal karşılanamayacak miktardadır. Bununla birlikte matbu metinlere bakıldığında farklılık arz eden bazı detaylar göze çarpar.

Hâkim konuya dair zikrettiği ikinci hadisin (*men kezebe ‘aleyymute ‘ammiden li-yuğille bihi’n-nâs fe’l-yetebevve’ mek’adehû mine’n-nâr*) 4 vechini ele alır ve 4’ünün de illetlerini belirterek delil alınmaya uygun olmadıklarını ortaya koymaya çalışır. Ebû Nuaym da Hâkim’i aynen takip eder. Her iki isim mahfûz

42 Ebû Nuaym Hâkim’in “*zıkrı va ‘idin şânin min rasûlillâh li’l-kâzîbi ‘aleyh*” şeklindeki başlığını (*el-Medhal*, 1/101) “*zıkrı va ‘idin şânin fî men te ‘ammede’l-keziye ‘aleyh*” şeklinde zikreder (*el-Müstahrec*, 1/45). Hâkim’in “*zıkrı va ‘idin şâlişin minhu fih*” başlığını ise (*el-Medhal*, 1/102) açıklama olarak verir (*el-Müstahrec*, 1/45).

olan tarike işaretle bu ikinci hadise dair tetkiklerini sonlandırır.

Mezkûr hadisin ikinci tarikinin kusurunu ortaya koyarken her iki isim hatayı tespitte, aynı ravi (Yunus b. Bükeyr) üzerinde uzlaşsalar da ravinin yaptığı hatanın türüne dair farklı kanaatte görünürler. Hâkim Yunus b. Bükeyr'i, isnadın yukarısında iki ravi arasındaki bir ismi (Ebû Ammâr) düşürdüğü (*iskât*) ve hadisi ref' ettiği gerekçesiyle eleştirirken, ref' konusunu tekrarlayan Ebû Nuaym ise adı geçen ravinin, Yunus b. Bükeyr tarafından iki ravi arasına eklendiğini (*idhâl*) söyler.⁴³ Ancak buradaki farklılık Ebû Nuaym'ın Hâkim'e muhalefetinden/farklı bir tespitinden değil bir nakil/atıf/istinsah veya tahkik hatasından kaynaklanmaktadır.⁴⁴ Nitekim Ebû Nuaym'ın metnin yazma nüshadan kontrolü yapıldığında ve konunun akışı dikkate alındığında çözümün bu ihtimaller doğrultusunda olduğu görülür.⁴⁵ Hâkim, ikinci hadisin üçüncü tarikinde mevcut

43 krş. *el-Medhal*, 1/106, *el-Müstahrec*, 1/49.

44 *el-Müstahrec* için üç yazma nüsha tespit edebildik. Piyasada bulunan ve bu çalışmada esas alınan *el-Müstahrec* neşri, bunlardan **Dâru'l-Kütübî'l-Mısrîyye** nüshasına dayanmaktadır (bk. Muhammed Hasan İsmail eş-Şâfi, "Mukaddime", *el-Müsnedü'l-müstahrec alâ Sahîhi'l-İmâm Müslim*, mlf. Ebû Nuaym el-İsfahânî, thk. Muhammed Hasan İsmail eş-Şâfi, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts., 1/21 ve 29 (Aynı yerde yazmanın durumunun zayıf olduğu belirtilir. Baskıda da ciddi tahkik hataları müşahede edilir ki bir kısmı üzerinde aşağıda durulacaktır). İkincisi **Dâru'l-Kütübî'z-Zâhiriyye** nüshasıdır ki bu nüshaya ulaşamadığımız gibi bu ilk iki nüshayı esas alarak hazırlanan bir doktora tezine de ulaşmak mümkün olmamıştır (Mukbil Murayşid Râşid er-Rafî'î, *Müstahrecü Ebî Nuaym el-Asbahânî alâ Sahîhi Müslim mine'l-cüz 'il-evvel ilâ ahiri'l-cüz 'i's-sâlis dirâse ve tahkik*, Medine: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 1992). Üçüncü nüsha ise internet ortamında da paylaşılan **el-Mektebetü'l-Câmia'ti'l-İslâmiyye** nüshasıdır ki bu yazıda tüm kontroller bu nüsha üzerinden yapılabilmektedir (Yazma için bk. Alukah.net, "Mahtûtatü'l-Müsnedü'l-müstahrec alâ Sahîhi'l-İmâm Müslim" Erişim 29 Temmuz 2022).

45 Ebû Nuaym söz konusu tariki nakletmeden önce "isnaddan [Ebû] Ammâr'ın (Burası "İbn Ammâr" olarak tahkik edilmiştir; bk. *el-Müstahrec*, 1/49) düşürüldüğünü" söylemekte ardından hadisi naklederken Ebû Ammâr'ın yer aldığı bir sened zikretmektedir. Oysa yazma nüshada senedde Ebû Ammâr yer almamaktadır. Ayrıca Hâkim'e göre hadisin doğru rivayeti (*mahfûz*), isnadında Ebû Ammâr'ın yer aldığı mürsel tariktir ve Ebû Nuaym da hadisin mahfûz rivayeti olarak Hâkim'in işaret ettiği isnadı vermektedir (krş. *el-Medhal*, 1/107; *el-Müstahrec*, 1/50). Yani Ebû Nuaym da burada bir *iskât* olduğu fikrindedir. Ulaşabildiğimiz yazma nüshada *idhâl* kısmının aynen mevcut olmasına bakılırsa da problemin geri kalan kısmı istinsah aşamasında ortaya çıkmış olmalıdır. *Hilye*'de Ebû Ammâr'ın isnadla rivayeti kaydeden Ebû Nuaym, sadece Yunus tarafından merfû ve muttasıl (*mücevved*) olarak nakledildiğini not düşer; bk. 4/146. Literatürde mezkûr hadise dair değerlendirmelerde de Ebû Nuaym'a herhangi bir atıf tespit edilememiştir. Örneğin bk. Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzi, *Kitâbü'l-Mevdû ât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman (Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1386/1966 – 1388/1968), 1/97. Buradaki tek problem *idhâl-iskât* meselesi

hatanın kimden kaynaklandığı noktasında belirli bir isim üzerinde dururken Ebû Nuaym'ın şüpheye düşerek iki isimden biri olabileceğine işaret etmesi burada ele alınabilecek tek sağlıklı farklılık gibi durmaktadır.

Hâkim'in girişteki "kezzâbın hadis vad'ından karşılık beklerken dayandığı zayıf hadisler" şeklindeki ifadelerini "cahillerin **zayıf (sakim) hadis rivayetini** mubah göstermek için istinat ettiği zayıf hadisler" olarak veren Ebû Nuaym'ın (krş. *el-Medhal*, 1/103; *el-Müstahrec*, 1/47-48; ayrıca bk. Tablo 2), mutasavvıf kimliğinin etkisiyle burada bir yumuşatma eğilimi gösterdiği söylenebilir. Gelen bahsin girişinde, Hâkim'in tasavvuf ehline yönelik olma ihtimali oldukça yüksek ifadelerini *el-Müstahrec*'te bulamamız da aynı doğrultuda ele alınabilir. Bununla birlikte mutasavvıf tarafının, metnine etkisi noktasında eldeki tüm argümanlar bunlardan ibarettir.

de değildir. Hadiste (ikinci vecih) yer alan ve konunun özüne tekabül eden "*li-yüçille bihi'n-nâs*" lafzında da bir problem olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin hadisin (ikinci vecih) hemen ardından Hâkim "ravi *li-yüçille bihi'n-nâs* ifadesini zikretmedi." der. Oysa metinde bu ifade geçmektedir (*el-Medhal*, 1/105). Kullandığımız baskıda muhakkik, Bezzâr'ın (ö. 292/905) *el-Müsned*'inde kayıtlı hadisi de delil getirerek hadisin ardından verilen Hâkim'in açıklamalarının müstensihsten kaynaklanmış bir hata olabileceğini söyler (*el-Medhal*, 1/105 dip. 2). İlginçtir, bir diğer *Medhal* baskısında ise muhakkik, hadisin ardından kaydedilenlere dayanarak metinden "*li-yüçille bihi'n-nâs*" kısmını çıkartmıştır (bk. Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Medhal ile's-sahîh*, nşr. Rebî' b. Hâdî el-Medhalî, Kahire: Dâru'l-İmam Ahmed, 2009, 1/130 dip. 1). *el-Müstahrec* baskısı/yazmasında da bu kısım karışıktır. Örneğin birinci tarihi, ilk iki tabaka hariç Hâkim ile aynı raviler aracılığıyla nakletmesine rağmen metinde "*li-yüçille bihi'n-nâs*" lafzı yoktur. Oysa hocası Taberânî'nin (ö. 360/971) -ki hadisi aldığı isimlerden biridir- konuya dair müstakil çalışmasında hadis bu lafızla kayıtlıdır (*Turuku hadîsi "men kezebe aleyye müte'ammiden"*, nşr. Ali Hasan Ali Abdülhamîd - Hişâm b. İsmâil es-Sekkâ, Amman - Beyrut: Dâru Ammâr - el-Mektebü'l-İslâmî, 1410/1990, 100). İkinci tarihte -yukarıda da ifade ettiğimiz üzere- Hâkim "*li-yüçille bihi'n-nâs*" yok derken Ebû Nuaym bu kısmın hadiste zikredildiğini söyler. Ancak elimizdeki metinlerde bu lafızlar yoktur. Hasılı başta hadisin bu ziyadeli metni olmak üzere tüm tarikleri muhtelif kaynaklar ve ulaşılabilecek yeni yazmalarla tekrar ele alınmalıdır.

Tablo 2: Hâkim ve Ebû Nuaym'ın Giriş Cümleleri ve Senedlere Dair Açıklamalarının Mukayesesi

Hâkim, <i>el-Medhal</i>	Ebû Nuaym, <i>el-Müstahrec</i>
<p>وَقَدْ رُوِيَ أَخْبَارٌ واهية يغير بها الكذاب فيتوهم أنه محتسب في وضعه الحديث على رسول الله صلى الله عليه وسلم فيما لا ينزل حكما من أحكامه ولا يوجه</p> <p>حَدَّثَنِي جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ صَالِحِ بْنِ هَانِيٍّ حَدَّثَنَا أَبُو سَهْلٍ الْقَاسِمُ بْنُ خَالِدِ بْنِ قَطَنِ الْمُؤَزَّرِيُّ ثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الصَّمَدِ بْنِ أَبِي جِدَادٍ الْمُؤَصِّلِيُّ ثَنَا عَمِّي عَنِ الْمُعَاوِيَّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفَضْلِ الْخُرَّاسَانِيِّ عَنِ الْأَخْوَصِ بْنِ حَكِيمٍ عَنِ مَكْحُولٍ عَنِ أَبِي أَمَامَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا [...]</p>	<p>وَقَدْ رُوِيَ عَنْهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحَادِيثٌ ضَعِيفَةٌ وَمَعْلُومَةٌ طَالَمَا افترأها الأعمىاء والجهلة فتتزووا بها إلى إباحة الرواية لستقيم الأحاديث وأتأطبلها ولم يمنعهم ما لله تعالى عليهم من حجة النظر وإبلاغ الأثر من المصطفى أن المرء مخطوئ عليه بإرسال لسانه بالحق والإختيار عمن يصير الإختيار عنه دينًا وتدبيرًا إلا بعد العلم الذي يوجب العلماء صحة قوله وأن ذاكم من تلك الأحاديث بعينها إن شاء الله فميتها ما</p> <p>حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ الْكُوفِيِّ ثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عَلِيِّ الْحَزَّارِيُّ وَحَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُحَمَّدٍ الدَّلَالُ ثَنَا أُسَيْدُ بْنُ زَيْدِ الْجَمَّالُ ثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْفَضْلِ بْنِ عَطِيَّةَ عَنِ الْأَخْوَصِ بْنِ حَكِيمٍ عَنِ مَكْحُولٍ عَنِ أَبِي أَمَامَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ (مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا [...])</p>
<p>وهذا الحديث واه. وقد روى القزاري عن طلحة بن مصرف. والقزاري الراوي عن طلحة بن مصرف وهو محمد بن عبد الله العزيمي متروك الحديث بلا خلاف أقره بين أئمة أهل الثقل فيه الحديث مجمع عليه</p>	<p>ضعيف. وقد روى عن طلحة بن مصرف بعد هذا الممن أقاويل أزيعة منها ما تقدم من حديث عبد الرحمن ابن عوسجة عن البراء. والواهم فيه القزاري وهو محمد بن عبد الله الحرزمي متروك الحديث مجمع عليه</p>
<p>ولم يذكر ليضيل به الناس. ويونس بن بكير واهم في إسناد هذا الحديث في موضعين: أخذها أنه أسقط بين طلحة بن مصرف وعمرو بن شريحيل أبا عمارة. والآخر أنه وصل بذكر عبد الله بن مسعود وغير مستبعد من يونس بن بكير الوهم</p>	<p>ضعيف. هذا لفظ هناد. وهو المشهور من حديث يونس بن بكير وذكر فيه ليضيل به. واهم يونس بن بكير في هذا الحديث في موضعين: أخذها إدخال أبي عمارة فيما بين طلحة وعمرو. والآخر إصالة ورفعها إلى النبي صلى الله عليه وسلم وهو غير مرفوع من الوهم الكثير</p>

2.9. Cerh-ta 'dilin Gerekliliği (krş. el-Medhal, 109-113; el-Müstahrec, 1/51-56)

Hâkim bu kısma “tedavüldeki hadislerin hepsini sahih kabul eden ve cerh-ta ‘dili inkâr eden bir gruba” atıfla başlar. Ardından “[birinci haber]”, “ikinci haber”, “üçüncü hadis” vd. şeklinde sırayla, “raviler içinde kezzâbların varlığına ve ravileri araştırmaya delalet eden” yedi merfû rivayet nakledip sahabe, tabiin ve imamlardan kendi zamanına kadar konuya dair nakledilen diğer haberler için *Kitâbü'l-İlel*'ine atıf yapar (zira çok fazla olduğu için burada zikredilmelerinin uygun düşmeyeceğini belirtir). Hâkim bu bahsi, Yahyâ b. Sa'îd'in (ö. 198/813) kendisine yöneltilen “Hadislerini terk ettiğin ravilerin kıyamet günü sana düşmanlık etmelerinden korkmuyor musun?” sorusuna verdiği “Allah'ın elçisinin ‘Niçin yalan olduğunu bildiğin hadisleri naklettin?’ diyerek bana düşman olmasındansa bunların düşmanlığını tercih ederim.” şeklindeki meşhur cevapla bitirir.

İki kitap bu konuda neredeyse hiç uyuşmaz. Ebû Nuaym -ayrıntısını aşıya

bıraktığımız- sika ravilere dair tartışmayla iç içe geçmiş görünümü veren bu bölümle birlikte serbestleşir. Cerh-ta‘dilin, sahih-zayıf temyizinin gerekliliğine; hadisler ve raviler içinde makbul olmayanların bulunduğu ve selefin geçmişten günümüze hadis tenkidine olan ilgisine vurguyla başlar. Seleften hadis tenkidine verdikleri öneme işaret eden üç nakilde bulunan Ebû Nuaym ardından sika ravilerin sayısı meselesini gündeme getirir. Daha sonra ravilerin durumunu araştırma ve tenkit yapmanın önemine işaretle tekrar konuya döner. Cerh-ta‘dilin gerekliliğine, meşruiyetine, uygulandığına dair selefte atıflar yapar. Yahyâ b. Sa‘îd’in yukarıda anılan meşhur cevabını içeren nakle de burada yer verir. Daha sonra tekrardan sahih hadislerin/sika ravilerin sayısı tartışmalarını ihsas ettiren izahlarda bulunur. Cerh-ta‘dile, isnada, hadis tenkidine vs. verilen öneme dair seleften nakillerle bahsi kapatır.

Hâkim merfû hadisler dışında kalan rivayetler için *Kitâbü'l-İlel*'ine atıf yaparken Ebû Nuaym'ın konuyu hep seleften nakillerle işlemesi dikkat çeker. Böylece o, konuyu tamamlayıcı bir rol oynamış olmaktadır. Diğer taraftan burada asıl dikkat çeken Ebû Nuaym'ın, -sika ravilerin sayısı meselesiyle ilişkili olarak dile getirdiği- kapsamlı (*câmi* ') bir kitap yazmayı arzularken bundan vazgeçtiğini belirtmesidir ki bunu aşağıya ilgili konuya bırakıyoruz.

Hasılı takdir edilen dokuz konu başlığında ortaya çıkan örtüşme dikkat çekicidir. Özellikle geçiş cümlelerinde/bir meseleden diğerine geçişlerde sıkı bir takibin söz konusu olduğu durumlar mevcuttur. Konuya delil getirilen hadislerin benzerliği/aynılığı ilk anda elbette tabiidir ancak bu hadislerin sıralanması ve muhtevasına işaret eden izahlardaki benzeşmenin farklı bir açıklaması olmalıdır. Bununla birlikte Ebû Nuaym'ın yukarıda değinilenler haricinde konuya katkı türünden okunmaya müsait tasarrufları ve özgün olarak yorumlanabilecek daha başka müdahaleleri de söz konusudur. Gelen başlık altında bu özellikleri ele alınmaya çalışılacaktır.

3. Farklılıklar: Özgün Yönler, Kısmi Katkılar

Atlama, takdim-tehir, izahların genişletilmesi veya kısaltılması gibi muhtevanın özüne tesir etmeyen türden farklılıkların Ebû Nuaym'ın *el-Medhal*'in farklı bir nüshasına sahip olmasından ya da Hâkim'in başka eserlerinden de istifade etmesinden kaynaklandığı düşünülebilir. Fakat bu yönde herhangi bir kayıt tespit edilememiş olup bu farklılıkların tamamen Ebû Nuaym'ın kendi inisiyatifiyle oluştuğunu kabul etmek daha isabetli görünmektedir.⁴⁶

46 Mısırlı muhaddis Abdülğani el-Ezdi (ö. 409/1018) *el-Medhal*'de tespit ettiği bazı hataları tashih ederek oluşturduğu notlarını (*el-Evhâm elletî fi Medhali Ebî Abdillâh*

Yer vermediği ya da Hâkim’de olmadığı hâlde eklediği konuların bir kısmı için herhangi bir yorum yapılamazken bazısı için makul açıklamalar getirilebilir. Sözelimi Kitap, sünnet ve icma üzerinden bir girişi neye binaen tercih ettiğine dair hiçbir fikrimiz yokken bir hadisin *Sahîhayn*’da olmamasına rağmen sahih olduğunu ortaya koymak için yaptığı açıklamaları, hicri 3. asra uzanan sahih hadislerin miktarına dair tartışmaların etkisiyle irtibatlandırmak mümkündür.⁴⁷

Bunların haricinde kalan bazı farklılıklar ise Ebû Nuaym tarafından metne katkı olarak ele alınıp çalışmasının “özgün yönü” olarak okunmaya müsaittir. Gelen iki başlık aynı zamanda *el-Müstahrec*’in girişinin de son kısmına tekabül etmektedir ve bu iki mevzudan Ebû Nuaym’ın orijinallliği, esas aldığı metne katkısı takip edilebilir: Sika ravilerin sayısına dair tartışmalar ve zayıf ravi listeleri.

3.1. [10.] Sika Ravilerin Sayısı (*el-Medhal*, 1/114-117; *el-Müstahrec*, 1/52-55)

Her iki eserin mukayesesinde dikkat çeken bahislerden biri sika ravilerin *Sahîhayn* ile sınırlı olabileceği endişesine dair bölümdür. Hâkim isnadlı hadislerle işlediği konuları bitirir, esas konu olan zayıf ravileri listelemeye geçmeden bir tartışma açar. Burada *Sahîhayn* üzerine bir müstahrec de kaleme almış olan Nişaburlu Ebû Ali el-Mâsercisi’nin (ö. 365/976) “Muhammed b. İsmâil’in kitabında [yani *et-Târîhu’l-kebir*’de] yer alan ravilerin sayısı 40.000’e yakındır. Buhârî ve Müslim’in hadislerini sahih bulup kitaplarında tahrîc ettiği sika ravilerin sayısı ise 2.000’e ulaşmaz.” ifadelerine yer verir.⁴⁸ Hâkim, işin ehli (*ehlü’s-san’a*) tarafından, içeriden dile getirilen bu tarz ifadelerin bid’atçı (*mübtedi’a*) ve sapkınların (*mülhide*) hadise/hadisçilere saldırmaları için fırsat sunduğunu söyler. Ardından Şeyhayn’ın çok sıkı şartlar ileri sürdüklerine, dileyenin onların eserlerine dâhil etmediği daha başka sahih hadisleri pekâlâ tespit edebileceğine işaret eder ve konuyu bağlamak adına şu cümleleri kurar:

el-Hâkim en-Nisâbüri) Hâkim’e gönderir. Hâkim olgunlukla karşıladığı bu uyarılara göre metnini gözden geçirir ve okutmaya tashihli nüsha üzerinden devam eder (bk. Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân, “[Mukaddime]”, *el-Evhâm elletî fi Medhali Ebi Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbüri*, mlf. Abdülğani el-Ezdî, thk. Meşhûr Hasan Muhammed Selmân, Ürdün: Mektebetü’l-Menâr, 1307/1987, 32-33). Ebû Nuaym’ın Ezdî’nin son okumasından geçen *el-Medhal* nüshasını mı yoksa ilk sürümü mü dikkate aldığının takibini yapmak oldukça güçtür. Net bir şey söylemek zor olsa da Ebû Nuaym’ın iki isimden bağımsız, kendi değerlendirmelerini başka kaynaklardan istifade ederek metnine yansıttığı düşünülebilir.

47 Mukaddimenin sonunda Müslim’in *es-Sahîh*’i üzerine bir müstahrec yazıyor olmasının etkisiyle Müslim ve eseri hakkında konuşması da tabiidir.

48 *el-Medhal*, 1/114.

Durum bizim bu anlattığımız şekildeyken işin ehli için şu barizdir ki bu kitaplar tüm sahih hadisleri içermeyen ve Şeyhayn, hadisini tahrir etmedikleri ravilerin mecrûh veya gayri sadûk olduğunu söylememişlerdir.⁴⁹

Hâkim ayrıca Buhârî'nin mecrûh ravilere dair kaleme aldığı eserindeki [yani *ed-Duafâ 'ül-kebir*'deki] isimlerin 700'e ulaşmadığını, bu 700'e, *el-Câmi 'u's-sahih*'teki 1.500'den fazla ta'dil edilmiş ravi eklendiğinde *-et-Târihu'l-kebir*'deki 40.000 civarındaki⁵⁰ isimden- geriye 30.000 küsur sika ve mecrûh ravi kaldığını belirtir. Ancak ona göre işi hesaba dökmeye gerek de yoktur. Zira raviler derece derecedir.⁵¹

el-Müstahrec'in mukaddimesine bakıldığında bu meselenin anlatımının örtüştüğü görülür. Ancak bazı detaylar göze çarpar. Öncelikle Ebû Nuaym, Hâkim'in Mâsercisî'ye izafe ederek kaydettiği ifadeler karşılık, söyleyeninin ismini müphem bırakıp sadece vasıflarını zikretmekle yetindiği bir iddiaya yer verir:

Bana, hadislerin kabulünü küçümseyen, ravileri ta'n eden birinin şöyle bir iddiada bulunduğu bildirildi: Hadislerin cem'i konusunda mahir biri bir kitap yazdı, adını da *el-Câmi 'u's-sahih* koydu. Bu kitaptaki ravilerin sayısı 3.000 yoktur, ancak 2.000'e ulaşır.

Bunları aktardıktan sonra Hâkim'de gördüğümüz hesap kitaba o da girişir; benzer argümanlara yer verir ve aynı hususları vurgular.⁵² Meselenin daha açık ve uzun ele alınması yanında asıl dikkat çeken, Ebû Nuaym'ın bir (veya birkaç) saldırgan kişiyi muhatap almasıdır. Onun Hâkim'in bahsini ettiği/endişesini duyduğu durumu bizzat yaşadığı hissedilir. Hâkim'in sözleri, ehli hadis için muhaliflere fırsat vermeme adına bir uyarı, içe dönük bir tavsiye/öz eleştiri niteliğindedir. Ebû Nuaym ise söz konusu mesele sebebiyle muhalifler tarafından yöneltmiş bir iddiayı ele almakta, somut bir durumdan, bir karalamadan bahsetmektedir.

49 *el-Medhal*, 1/115.

50 *et-Târihu'l-kebir*'de 13.000 küsur ravi yer alır (Ali Yardım, "Buhârî ve et-Târihu'l-kebir'i", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1989), 185), günümüze ulaşan *ed-Duafâ*'da da 418 ravi listelenir (Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 49). Muhtemelen *et-Târihu'l-kebir*'in geniş versiyonu kastedilirken zayıf raviler için de *ed-Duafâ 'ül-kebir* bahis konusudur.

51 bk. *el-Medhal*, 1/115-7. Hâkim, ravilerin derece derece olması hususunu seleften yaptığı üç nakil ve bu nakillere dair kısa açıklamalarıyla desteklemeye çalışır.

52 Devamında -Hâkim gibi- Buhârî'nin ve Müslim'in şartlarına, her iki musannifin de sıkı davrandığına, Müslim'in *Mukaddime*'de vadettiği "*es-Sahih*'i ravileri üçlü tabakaya göre ele alarak tasnif etme" düşüncesini tamamlayamadığına ve ravilerin derece derece olduğuna değinir.

Tablo 3'te her iki ismin konuya dair açıklamalarındaki benzerlik müşahede edilebilir. 2. ve 3. paragrafların yer değiştirmesi dışında akış aynı doğrultudadır.

Tablo 3: Sika Ravilerin Sayısı Meselesinde Hâkim ve Ebû Nuaym'ın İfadelerinin Mukayesesi

Hâkim, <i>el-Medhal</i> , 1/114-6	Ebû Nuaym, <i>el-Müstahrec</i> , 1/52-3
(I) Olay/iddia:	
Sika ravilerin belirli kitaplarla sınırlı olduğu iddiası	
<p>وَأَخْبَرَنِي فَقَبِهَ مِنْ فَقِهَانِنَا عَنْ أَبِي عَلِيِّ الْحُسَيْنِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْمَاسْرُجِسِيِّ رَحِمَنَا اللَّهُ وَإِيَاهُ أَنَّهُ قَالَ قَدْ بَلَغَ رِوَاةُ الْحَدِيثِ فِي كِتَابِ التَّارِيخِ لِمُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ قَرِيبًا مِنْ أَرْبَعِينَ أَلْفَ رَجُلٍ وَالْمَرْأَةُ وَالَّذِينَ يَصِحُّ حَدِيثُهُمْ مِنْ مُجْتَمَعِهِمْ هُمُ الثَّقَاتُ الَّذِينَ أَخْرَجَهُمُ الْبُخَارِيُّ وَمُسْلِمٌ بْنُ الْحَجَّاجِ وَلَا يَبْلُغُ عَدَدَهُمْ أَكْثَرَ مِنْ أَلْفِي رَجُلٍ وَالْمَرْأَةُ فَلَمْ يُعْجِبْنِي ذَلِكَ مِنْهُ رَحِمَهُ اللَّهُ وَإِيَانَا لِأَنَّ جَمَاعَةً مِنَ الْمُبْتَدِعَةِ وَالْمُلْحَدَةِ يَشْتَمُونَ بِرِوَاةِ الْأَثَارِ بِمِثْلِ هَذَا الْقَوْلِ إِذَا رَوَى عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَهْلِ الصَّنْعَةِ</p>	<p>وَأَخْبَرْتُ أَنَّ بَعْضَ مَنْ يَسْتَهْتِهُنَّ بِقَبُولِ الْأَثَارِ [الرَسُولِ اللَّهِ طَعْنِ عَلِيٍّ نَقْلَةَ الْأَخْبَارِ وَ زَعَمَ أَنَّ الْمُنْبَحِرَ فِي جَمْعِ الْأَثَارِ] 53 جَمَعَ كِتَابَنَا وَسَمَّاؤُ الْجَمَاعَةِ الصَّحِيحِ وَأَنَّ عَدَدَ الْمَذْكُورِينَ فِي هَذَا الْكِتَابِ مِنْ نَقْلَةِ الْأَخْبَارِ لَا يَتَلَوُّ ثَلَاثَةَ آلَافٍ رَجُلٍ بَلْ يَتَلَوُّ الْمَذْكُورِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ نَحْوَ أَلْفِي تَقْسِي لِيَشْتَمَ الْمُؤَلِّجِينَ بِهِمْ</p>
(II) İtiraz/Delillendirme :	
“Buhârî ve Müslim tüm sahih hadisleri cem etmeyi (<i>isti'âb</i>) amaçlamamışlardır.”	
<p>فَقُلْتُ وَاللَّهِ الْمُؤْفِقُ إِنْ مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ الْبُخَارِيُّ وَمُسْلِمُ ابْنِ الْحَجَّاجِ شَرَطَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا لِنَفْسِهِ فِي الصَّحِيحِ شَرْطًا احْتِطَاطَ فِيهِ لِدِينِهِ. فَأَمَّا مُسْلِمٌ فَقَدْ ذَكَرَ فِي خُطْبَتِهِ فِي أَوَّلِ الْكِتَابِ قَصِيدَةً فِيمَا صَنَفَهُ وَنَحَاهُ وَأَنَّهُ عَزَمَ عَلَيَّ تَخْرِيجَ الْحَدِيثِ عَلَيَّ ثَلَاثَ طَبَقَاتٍ مِنَ الرِّوَاةِ فَلَمْ يَقْدِرْ لَهُ رَحِمَهُ اللَّهُ إِلَّا الْفَرَاغَ مِنَ الطَّبَقَةِ الْأُولَى مِنْهُمْ. وَأَمَّا مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ فَإِنَّهُ بَالِغٌ فِي الْإِحْجَادِ فِيمَا حَرَجَهُ وَصَحَّحَهُ وَمَتَى قَصِدَ الْفَارِسَ مِنْ فَرَسَانَ أَهْلِ الصَّنْعَةِ إِنْ يَزِيدَ عَلَيَّ شَرْطَهُ مِنَ الْأَصُولِ أَمْكَنَهُ ذَلِكَ لِتَرْكِهِ اللَّهُ مَا لَا يَتَعَلَّقُ بِالْأَبْوَابِ وَالتَّرَاجِمِ الَّتِي بَنَى عَلَيْهَا كِتَابَهُ وَكَذَلِكَ مُسْلِمٌ بْنُ الْحَجَّاجِ النَّيْسَابُورِيُّ رَحِمَهُ اللَّهُ لَهُ شَرْطٌ فِي صَدْرِ كِتَابِهِ أَنَّهُ أَنْزَلَ رِوَاةَ الْحَدِيثِ مَنَازِلَ ثَلَاثَةَ وَأَنَّهُ لَمْ يَقْدِرْ لَهُ الْفَرَاغُ فِي تَخْرِيجِ أَحَادِيثِهِمْ إِلَّا مِنَ الطَّبَقَةِ الْأُولَى مِنْهُمْ</p>	<p>وَذَلِكَ أَنَّهُ رَحِمَهُ اللَّهُ أَعْنِي أَبَا عَبْدِ اللَّهِ الْبُخَارِيَّ شَرَطَ شَرْطًا بَنَى كِتَابَهُ عَلَيْهِ وَمَتَى قَصِدَ فَارِسَ مِنْ فَرَسَانَ هَذِهِ الصَّنْعَةَ وَزَامَ الزِّيَادَةَ عَلَيْهِ فِي شَرْطِهِ مِنَ الْأَصُولِ أَمْكَنَهُ ذَلِكَ لِتَرْكِهِ رَحِمَهُ اللَّهُ مَا لَا يَتَعَلَّقُ بِالْأَبْوَابِ وَالتَّرَاجِمِ الَّتِي بَنَى عَلَيْهَا كِتَابَهُ وَكَذَلِكَ مُسْلِمٌ بْنُ الْحَجَّاجِ النَّيْسَابُورِيُّ رَحِمَهُ اللَّهُ لَهُ شَرْطٌ فِي صَدْرِ كِتَابِهِ أَنَّهُ أَنْزَلَ رِوَاةَ الْحَدِيثِ مَنَازِلَ ثَلَاثَةَ وَأَنَّهُ لَمْ يَقْدِرْ لَهُ الْفَرَاغُ فِي تَخْرِيجِ أَحَادِيثِهِمْ إِلَّا مِنَ الطَّبَقَةِ الْأُولَى مِنْهُمْ</p>

53 Matbu nüshada köşeli parantez içindeki kısım atlanmıştır. Eksik hâliyle metin anlaşılammakta, hatta Buhârî iddia sahibi konumuna geçmektedir. İlgili ibare, matbu nüsha yerine yazma nüshayı kullanmayı tercih eden Mağrâvî'nin çalışmalarından da takip edilebilir. krş. Mağrâvî, “Mülâhazât alâ tahkîki Kitâbi'd-Duafâ”, 89.

(III) İtiraz/Delillendirme₂:

“Zikredilen rakamlar bir araya getirildiğinde mezkur iddia havada kalmaktadır.”

وَمَا يَدُلُّنا عَلَيْهِ أَنْ مُحَمَّدَ بْنَ إِسْمَاعِيلَ الْبُخَارِيَّ قَدْ صَنَفَ
أَسْمَاءَ الْمَجْرُوحِينَ فِي حِمْلَةِ رِوَاةِ الْحَدِيثِ فِي أَوْراقِ بَسْرَةَ
لَا يَبْلُغُ إِذْ شَاءَ اللَّهُ عَدَدَهُمْ إِلَّا أَقلَ مِنْ سَبْعِمِائَةِ رَجُلٍ فَإِذَا
أَحَدْنَا سَبْعِمِائَةَ لِلجَرَحِ وَالنَّافَا وَحَمْسِمِائَةَ وَأَكْثَرَ لِلتَّعْدِيلِ فِي
كِتَابِهِ بَقِيَ عَلَيَّ مَا ذَكَرَ أَبُو عَلِيٍّ نَيْفٌ وَثَلَاثُونَ أَلْفَ رَجُلٍ
بَيْنَ الْبَابِ وَالْأَدَارِ

فَإِنَّ عَصَابَةَ تَبْلُغُ عَدَّتَهُمْ مِنْ لَدُنِّ نَبِيِّهِمْ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
إِلَى يَوْمِنَا هَذَا مَا ذَكَرْنَا مِنَ الْعَدَدِ لَيْسُوا عَلَى حَقِّ وَطَرِيقَةِ إِيْتِهَامَا
مِنْهُ أَنَّ الْحَقَّ فِيمَنْ خَالَفَهُمْ وَبَلَّغَتْ عَدَّتَهُمْ أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ وَهَذَا
بِحَمْدِ اللَّهِ وَنِعْمَتِهِ رَاجِعٌ عَلَيْهِ وَدَافِعٌ لِضَلَالِيهِ فَإِنَّ الَّذِينَ ذُكِرُوا
فِي هَذَا الْكِتَابِ مَصَابِيحُ الْهُدَى وَأَعْلَامُ الدِّينِ فَهَلْ يُعْرِفُ لِفِرْقَةٍ
مِنَ النَّاسِ مِنْ أَيْمَتِهِمْ وَعُلَمَائِهِمْ مَا يُعْرِفُ لِهَذِهِ الْعَصَابَةِ فَلَقَدْ
اغْتَرَفَ بِرِغْمِهِ أَلْفِي نَفْسٍ فَلْيَدْكُرْ هُوَ مِنْ أَيْمَتِهِ وَعُلَمَائِهِ عَشْرِينَ
نَفْسًا أَوْ لِمَنْ شَاءَ مِنْ سَائِرِ الْفِرْقِ بِنِ احْتِخَالِ دِينًا أَوْ قَالَ مَعَالَةً
سِوَى أَصْحَابِ الْحَدِيثِ وَتَبِيعِ الْأَثَرِ وَلَقَدْ اسْتَهْلَلَ كِتَابَ التَّارِيخِ
لِهَذَا الْإِمَامِ الَّذِي نُسِبَ هَذَا الرَّعْمَ إِلَيْهِ عَدَدَ هَوْلَاءِ الْأَيْمَةِ عَلَى
أَكْثَرَ مِنْ أَرْبَعِينَ أَلْفًا مِنْ رِوَاةِ الْأَثَرِ وَتَعَلَّقَ الْأَخْبَارَ وَلَيْسَ وَالْحَمْدُ
لِلَّهِ فِيمَا طَعَنَ بِهِ مَطْعَنٌ وَلَا سَمَاتَةٌ وَهَذَا الْإِمَامِ الَّذِي احْتَجَّ هَذَا
الطَّاعِنُ بِعَدَدِ الْمَدْكُورِينَ فِي جَامِعِهِ الْمُنْسُوبِ إِلَى الصَّحِيحِ
وَهُوَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ الْبُخَارِيَّ رَحِمَهُ اللَّهُ كِتَابَ
تَرْجَمَهُ بِكِتَابِ الضُّعْفَاءِ وَالْمَجْرُوحِينَ يَبْلُغُ عَدَدُ الْمَدْكُورِينَ فِيهِ
مِنَ الضُّعْفَاءِ وَالْمَجْرُوحَاءِ نَحْوَ سَبْعِمِائَةِ رَجُلٍ أَوْ أَقَلَّ فَإِنَّ كَانَ هَذَا
الطَّاعِنُ جَعَلَ كِتَابَهُ فِي الصَّحِيحِ أَصْلًا وَحِجَّةً لِيَجْعَلَ كِتَابَهُ فِي
الضُّعْفَاءِ أَيْضًا أَصْلًا وَحِجَّةً وَكِتَابَهُ فِي التَّارِيخِ حِجَّةً وَلَيْسَ يَقِطُ
الْمَجْرُوحِينَ مِنْهُ وَهُمْ دُونَ سَبْعِمِائَةِ نَفْسٍ وَلَيْأَخُذُ بِالْمُعَدَّلِينَ وَهُمْ
عَلَى رِغْمِهِ أَلْفًا نَفْسٍ فَكَلَى رِغْمِهِ يَبْنِي الْبَاقُونَ مِنَ الْمَدْكُورِينَ
فِي التَّارِيخِ وَهُمْ نَيْفٌ وَثَلَاثُونَ أَلْفًا مَتْرُوكِينَ بَيْنَ الْبَابِ وَالْأَدَارِ
وَهَذَا مَا لَا يُعْتَرِضُ بِهِ صَاحِبُ عَقْلٍ وَدِينٍ وَمَنْ يَكُونُ مِنْ أَهْلِ
هَذِهِ الصَّنَعَةِ

(IV) İtiraz/Delillendirme₃:

“Raviler derece derecedir.”

لَا نَقُولُ هَكَذَا بَلْ نَقُولُ بِتَوْفِيقِ اللَّهِ إِنْ أَيْمَةُ النُّقْلِ قَدْ فَرَّقُوا
بَيْنَ الْحَافِظِ وَالنَّفَقَةِ وَالنَّبْتِ وَالْمَتَّقِنِ وَالصَّدُوقِ هَذَا فِي التَّعْدِيلِ
ثُمَّ فِي الْجُرْحِ فَرَّقُوا بَيْنَ الْكُذَّابِ عَلَى رِسْوَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ
وَسَلَّمَ وَالْكَذَّابِ فِي حَدِيثِ النَّاسِ ثُمَّ الْكُذَّابِ فِي لَقَبِي الشُّيُوخِ
ثُمَّ كَثِيرِ الْوَهْمِ وَسِءِ الْحِفْظِ وَالْمُنْتَهَمِ فِي الرِّوَايَةِ وَالْمُنْتَهَمِ فِي
الدِّينِ وَالصَّدُوقِ إِذَا أَكْثَرَ الرِّوَايَةَ عَنِ الْكُذَّابِينَ وَكَثَرَ الْمُنَاكِيرِ
فِي حَدِيثِهِ

مَعَ أَهْلِيهَا وَسَائِرِ أَيْمَتِنَا رَجْمَهُمُ اللَّهُ فَتَرَفُوا بَيْنَ رِوَاةِ الْأَخْبَارِ
وَأَتَرَلُوهُمْ مَنَازِلَهُمْ لِمَا جَعَلَ اللَّهُ تَعَالَى بَيْنَ خَلْقِهِ مِنَ التَّبَايُنِ فِي
كُلِّ شَيْءٍ فِيمَنْهُمْ بَقَّةٌ ثَبَتَ حَافِظٌ لِحَدِيثِهِ مُتَّقِنٌ لِأَخْذِهِ صَدُوقًا
فَهَذَا هُوَ الَّذِي جُمِعَ لَهُ أَكْثَرُ أَسْبَابِ هَذِهِ الصَّنَعَةِ وَأَدَاهَا وَمِنْهُمْ
بَقَّةٌ ثَبَتَ غَيْرَ حَافِظٍ وَمِنْهُمْ صَدُوقٌ غَيْرَ حَافِظٍ وَلَا مُتَّقِنٍ وَمِنْهُمْ
مُؤَدِّ لِمَا سَبِقَهُ مِنْ كِتَابِهِ غَيْرَ مُعْتَمِدٍ عَلَى حِفْظِهِ وَأَحْوَالِهِمْ مُتَّخِلِفٌ
هَذَا صُورَةُ الْمُعَدَّلِينَ مِنْهُمْ وَكَذَلِكَ أَيْضًا لَهُمْ رَجْمَهُمُ اللَّهُ فَتَرَفُوا
فِي التَّجْرِيحِ فَفَرَّقُوا بَيْنَ الْكُذَّابِ عَلَى رِسْوَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ
وَسَلَّمَ وَبَيْنَ مَنْ يَكْذِبُ فِي حَدِيثِ النَّاسِ وَبَيْنَ مَنْ يَكْذِبُ فِي
لَقَبِي الْمَشَايخِ وَبَيْنَ مَنْ يُدَلِّسُ وَبَيْنَ مَنْ هُوَ كَثِيرِ الْوَهْمِ سِئِءِ
الْحِفْظِ وَبَيْنَ مَنْ ظَهَرَ مِنْهُ الْخِطْلَاطُ فِي ذَهْنِ أَوْ عَقْلِ فِي آخِرِ عُمْرِهِ
فَأُخْطِطَ عَنْهُ وَأُخْذَ مِنْهُ بَدَأًا وَأَجِيرًا وَبَيْنَ مَنْ حَدَّثَ مِنْ حِفْظِهِ
فَأُخْطِطَ ثُمَّ ثَبَتَ عَلَى خَطِيئِهِ وَمُخَالَفَةِ أَقْرَابِهِ وَنُظْرَانِهِ وَبَيْنَ الْمُسْتَهْمِينَ
فِيمَا رَوَوْا وَلَمْ يَكْتُمُوا تَصْحِيحَ الْكُذِّابِ عَلَيْهِ وَبَيْنَ مَنْ أَهَمَّ فِي دِينِهِ
وَبَيْنَ مَنْ أَكْثَرَ الرِّوَايَةَ عَنِ الْكُذَّابِينَ وَكَانَ يَتَعَمَّدُ فِي نَفْسِهِ صَادِقًا
كُلَّ هَوْلَاءِ أَحْوَالِهِمْ عِنْدَهُمْ مُرْتَبَةً وَمَنَازِلَهُمْ مُخْتَلِفَةً

(Seleften nakillerle bu son delili destekleme)

(Bu doğrultuda bir kitap yazarak bu son hususu destekleme düşüncesi)

Bu anlatılanlar bize iki asır önce Nişabur-Rey ekseninde Müslim ile Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878) arasında yaşanan diyalogları hatırlatır. Buna göre Müslim'in *es-Sahîh* başlıklı bir kitap tasnif ettiğini duyan Ebû Zür'a, Müslim'e bazı noktalardan itirazda bulunur.⁵⁴ Bunlardan biri ve en esaslı olanı Müslim'in, dışarıda bıraktığı hadislerin zayıf kabul edilerek ehl-i bid'atın eline fırsat verecek olmasıdır. Böylece bid'at ehli, sözelimi muhaddislerle girdikleri tartışmalarda bu kitabın dışında kalan hadisleri sahih kabul etmeyerek delil getirilmesine itiraz edebilecektir.

Bu itirazların Ebû Zür'a sonrası yansımaları ayrı bir inceleme konusu olmakla birlikte onun endişelenmekte haklı çıktığı söylenebilir.⁵⁵ Burada şu kadarı ifade edilebilir ki 4./10. asra gelindiğinde Hâkim, hadislerin sayısının *Sahîhayn*'dan hareketle 10.000'i bulmayacağı iddiasını⁵⁶ ortaya atan *mübtedi'aya*⁵⁷ cevap

54 bk. Ebû Osman Sa'îd b. Amr el-Berze'î, *Sü'âlâtü'l-Berze'î li-Ebî Zür'a er-Râzî*, thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîsiyye, 1430/2009), 375-7. Ebû Zür'a'nın Müslim'e yönelik itirazları üç açıdandır: (1) Daha önce örneği görülmemiş bir şekilde *es-Sahîh* başlıklı kitaplar telif etmek ve bununla kendilerine (maddi-manevi) çıkar sağlamak. (2) *es-Sahîh* başlıklı bir kitap telif etmelerine rağmen cerh edilmiş, naklettiği hadisler sahih olmayan ravilerin hadislerine yer vermek. (3) Bu tarz bir kitap ortaya çıkarmak suretiyle, bid'at ehline, aleyhlerinde *es-Sahîh*'te geçmeyen bir hadis delil getirildiğinde, "Bu, sahihleri topladığını belirttiğiniz / *es-Sahîh* başlıklı kitabınızda geçmeyen yani sahih olmayan dolayısıyla bize karşı delil getiremeyeceğiniz bir hadistir." demelerine fırsat vermek (Brown, *the Canonization*, 93).

55 Muhaddislerin bahsi geçen algı doğrultusunda hicri 4. asır boyunca ortaya koydukları telif çabası için bk. Bozkurt, *Hicri 4. Asırda Ehl-i Hadîs Arasındaki Tartışmalar*, 64-70.

56 *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Musatfa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002), 1/41-2. Hâkim bu iddiaya şöyle işaret eder: "Asrımızda bir grup bid'atçı ortaya çıktı. Bunlar 'Elinizdeki sahih hadislerin [yani *Sahîhayn*'daki hadislerin] sayısı 10 bini bulmaz.' diyerek hadisçilerle alay ediyorlar (*yeşmetûne bi-ruvâti'l-âsâr*)".

57 Hâkim'in bu ifade ile Mutezile'den birilerini kastettiğine dair bk. Brown, *the Canonization*, 175 vd. Ebû Nuaym'ın "hadislerin kabulünü küçümseyen" ve "müfteri kişi" olarak tavsif etmekle yetinip ismini vermediği muhatabı da Hâkim'in hedefindeki muasır *mübtedi'a* kapsamına dâhil biri olmalıdır. Ebû Nuaym diğer eserlerinde de zaman zaman isim vermeden belli kişileri hedef alır. Telif sebepleri arasında Râfıza'ya reddiye de bulunan *Tesbîtü'l-îmâme*'de, *el-Müstahrec*'e benzer şekilde "saldırgan kişi" (*tâ'in*) olarak andığı muhatabı muhtemelen dönemindeki Şii isimlerden biri veya birkaçıdır. Muhtemel muhatapları için bk. Nurşen Gelir Büküş, *Ebû Nuaym el-İşfahânî'nin "Kitâbü'l-îmâme ve'r-Red ale'r-Râfıza" İsimli Eserinin İslâm Mezhepleri Reddiye Literatürü Açısından Değerlendirilmesi* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 85-94. Yine *Ma'rîfetü's-sahâbe*'de isim vermeden meşhur muhalifi İbn Mende'yi (ö. 395/1005) eleştirdiği söylenir; bk. Mahmut Yazıcı, *Sahâbe Bilgisinin Tespiti* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 266. Fakat bunlarla söz konusu mesele arasında bir bağ kurulamaz. Bu noktada eldeki

olarak önce bir zemin inşa etmiş⁵⁸ ve akabinde *el-Müstedrek*'i kaleme almıştır.⁵⁹

Ebû Zûr 'a'nın Müslim'e karşı çıkarken, ifadeleri arasında Muhammed b. Aclân (ö. 148/765) gibi bazı sika ravilerin dışarıda kalmasını garipsemesi Müslim'in bu mahiyet ve başlıkta bir kitap yazmakla aynı zamanda her sikanın hadisinin *es-Sahîh*'te yer alacağı algısına ve dolayısıyla *es-Sahîh*'te hadisi bulunmayanların zayıf addedileceği düşüncesine yol açabileceğine işaret eder. Bakıldığında, yine Hâkim döneminde, bu endişesinde de haklı olduğu anlaşılmaktadır. Zira Ebû Nuaym'ın ifadeleri onun da Hâkim gibi, ancak bu sefer makbul ravilere dair benzer bir durumla karşılaştığına işaret etmektedir. Her iki ismin bu duruma karşı benzer reaksiyon gösterdikleri söylenebilir.

“*Sahîhayn* tüm sahihleri içermediği gibi *Şeyhayn* da hadisini tahrîc etmedikleri ravilerin mecrûh veya gayri sadûk olduğunu söylememişlerdir.” diyen Hâkim, -sahih hadislerin daha fazla olduğunu göstermeye yönelik kaleme aldığı *el-Müstedrek* gibi- sika ravilerin daha çok olduğunu gösterme amacıyla herhangi bir telif faaliyetine yönelmemiştir. Hâkim, *Sahîhayn* ravilerini ele alan bir kitapta, öncelikle bahsi geçen anlayışın yanlış olduğunu belirterek kitaba başlamayı uygun ve yeterli görmüş olabilir. Fakat bahsin akabinde zayıf ravileri listelemesi, esasında sınırlı sayıda olanın makbul değil mecrûh raviler olduğunu göstermeye yönelik bir girişim olarak okunabilir. [aş. bk.]

Ebû Nuaym ise bu yönde bir kitap telifine girişmiş ancak bundan vazgeçmiştir. Ebû Nuaym, muhaddislere göre ravilerin derecelerini içeren geniş (*câmi'*) bir kitap yazmayı arzularken kitabın esas maksadından çıkıp da farklı konuları kapsar hâle gelmesi ihtimali belirince bundan vazgeçtiğini belirtir.⁶⁰ Devamında “Bir şart ve metot benimseyip buna göre hareket ederek hadis tasnif edenler, hadisini almadıkları raviler ile esere dâhil etmedikleri hadislerin reddine (*iskât*) hükmetmiş değillerdir. Bunu ancak bu ilimle uğraşmamış, kalın kafalılar söyler.”

tek isim Ebû Nuaym'ın muasırı ve hemşehrisi, “İbnü'l-Mukadder” diye maruf Ebü'l-Feth Mansûr b. Muhammed b. Abdullah el-İsfahânî'dir (ö. 442/1050). Zira Hatîb el-Bağdâdî onun hadis ashabını hakir gördüğünü (*yûzrî*), hadisler ile alay ettiğini (*istihzâ*) ve pis bir Mutezilî olduğunu kaydeder; bk. *Târîhu Bağdâd*, 12/101.

58 Hâkim sahih hadislerin *Sahîhayn* ile sınırlı olduğu algısını ele alırken sahihlerin derece derece olduğuna işaret eder, sahih hadisleri 10 kısım olarak ele alır (Buhârî ve Müslim sadece ilk kısmı almışlardır); bk. *el-Medhal ilâ ma 'rifeti Kitâbi'l-İklîl*, thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423/2003), 73-125.

59 Anlaşılan hicri 4. asırda bu konu önemli bir yer işgal eder. Ebû Nuaym'ın hocası da rüyasında gördüğü Allah resulüne aralarında Müslim'in de bulunduğu musanniflerin adını vererek sahih hadislerin miktarını sorar; bk. İbnü's-Salâh, *Risâle fi'r-rü'yâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli, 3720), 141b.

60 *el-Müstahrec*, 1/55.

diyen Ebû Nuaym son olarak ravilerin derece derece olduğunu tekrar hatırlatır.⁶¹ Ebû Nuaym Hâkim'in sahih hadisler meselesinde takip ettiğine benzer bir adımı sika raviler konusunda atmak istemiş ancak bundan vazgeçmiş gibidir. Neticede bu meselenin ardından Hâkim'e nazaran daha uzun bir zayıf ravi listesini *el-Müstahrec*'inin girişine yerleştirmiştir.

3.2. [11.] Zayıf Ravi Listesi (*el-Medhal* 1/118-241; *el-Müstahrec*, 1/56-90)

Hâkim, **taklit** ifadesinin dikkat çektiği şu sözlerle zayıf ravileri listelemeye başlar:

İçtihadım ve haklarındaki cerh bilgim doğrultusunda mecrûh ravileri sayıp döneceğim. Bunu yaparken önceki münekkitlerin hiçbirini taklit etmeyeceğim. Bu kimselerin hadislerini rivayet etmek ancak durumlarını açıkladıktan sonra caiz olur diye düşünüyorum. Zira Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: Kim yalan olduğunu bildiği hâlde bir hadisi naklederse iki yalancıdan birisi olur.⁶²

Bu giriş cümlelerinin ardından 234 raviyi listeler. Bu raviler onun nezdinde cerh edilmeleri uygun isimlerdir. Sonuç kısmında vurguladığı hususlar yine aynıdır: Cerh ancak delille olur. Başkalarını taklit ederek cerh yapmak helal değildir. Hadis ilmini talep edenlerin de listede adı geçen ravilerin hiçbirisinden hadis almaması gerekir. Zira bu takdirde “Kim yalan olduğunu bildiği hâlde bir hadisi naklederse iki yalancıdan birisi olur.” hadisinin kapsamına girerler.⁶³

Hâkim'in buradaki taklit vurguları ilgili literatürde hadis tenkidi bağlamında ilk kez karşılaşılan bir durumdur.⁶⁴ Ebû Nuaym da bazı zayıf raviler eklemek suretiyle genişlettiği listenin (289 raviyi listeler) ardından -Karagözoğlu'nun da işaret ettiği üzere- “önceki münekkitlere yaptığı atıfların, -isnadlarını en son topluca verir- onları taklit etmeye değil, ilgili ravilerin kendisinden önce de cerhe uğradıklarını göstermeye matuf olduğunu belirterek kendisinin mukallit bir münekkit olmadığını vurgulamıştır.”⁶⁵

Bu son husus Hâkim'in ifadelerini tekrar yerine Hâkim'e bir cevap gibi okunmaya müsaittir. Ya da daha doğru bir ifadeyle Hâkim'in vurgusu ortadayken listesinde önceki münekkitlere çok fazla atıfta bulunması Ebû Nuaym'ı, taklit vurgusunu canlı tutmaya, tekrarlamaya itmiştir. Zira Hâkim zayıf ravilere

61 *el-Müstahrec*, 1/55.

62 *el-Medhal*, 1/118.

63 bk. *el-Medhal*, 1/241.

64 Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 152.

65 Ebû Nuaym, *el-Müstahrec*, 1/88; Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 159.

dair listesinde nadiren ve esasında kendisini desteklemek amacıyla önceki münekkitlerin atıflarına yer verirken⁶⁶ Ebû Nuaym ondan farklı olarak bazı zayıf raviler yanında ağırlığını Buhârî'nin oluşturduğu, 3./9. asır münekkitlerinin değerlendirmelerini de ekler. Ayrıca Buhârî onun diğer bazı isimlerin değerlendirmelerine ulaşmasında da bir vasıtaadır.⁶⁷ Bu sebeple Karagözoğlu Mağrâvî'nin, Ebû Nuaym'ın Hâkim ile olan benzerlik tespitine katılmamıştır. Girişte de ifade edildiği üzere ona göre “belirleyici etki Hâkim'den ziyade Hâkim'in de pek çok konuda takipçisi olduğu Buhârî'den gelmektedir.”⁶⁸ Fakat Buhârî'nin kaynaklığının sadece zayıf raviler listesiyle sınırlı olduğunu söylemek daha isabetli olacaktır. Zira *ed-Duafâ*, ravi listesi dışında herhangi bir bahis (yukarıda zikredilen başlıklardan birini) içermez. Dolayısıyla ele alınan konularda, delil getirilen hadislerde, konuya ve rivayetlere dair açıklamalarda Buhârî'nin bir etkisi hâliyle aranamaz.

Buradaki tek benzerlik taklit meselesi değildir. Ebû Nuaym'ın zayıf raviler listesinde ravilere dair yaptığı açıklamalarda da Hâkim ile örtüşmeler müşahade edilir. Nitekim Mağrâvî Ebû Nuaym'ın burada tamamen Hâkim'e bel bağladığını, bazen Hâkim'in ifadelerini aynen alıntılıdığını söyler.⁶⁹ Ancak Ebû Nuaym Hâkim'in zayıf ravi listesine -neredeyse hiçbir ismi dışarıda bırakmadan- 50 civarında ravi eklemiş, ravilerin tercemelerini -bazısını açıkça zikrettiği kaynaklardan hareketle- genişletmiştir. Dolayısıyla onun, bir kısmını açıkça zikrettiği pek çok kaynağı kompoze ederek bu zayıf raviler listesini hem madde sayısı hem de maddelerin içeriği açısından geliştirdiği ve böylece literatüre mütevazı bir katkıda bulunduğu söylenebilir.

Her iki ismin sika ravilere dair oluşacak algıya işaretin ardından zayıf ravileri listelemeleri, güvenilir ravilerin sınırlı sayıda olduğu algısını kırmak bilakis zayıf ravilerin belirli, cüzi sayıda olduklarını gösterme amacına matuf olmalıdır.⁷⁰

66 Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 154.

67 Ebû Nuaym'ın en fazla atıf yaptığı isim Buhârî'dir; bunların da kaynağı *ed-Duafâ*'dır. Diğer münekkitler için de kaynağı yine Buhârî'nin *ed-Duafâ*'sıdır. Tespitler için bk. Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 157-8. Hâkim'in de mecrûh ravileri hocası İbn Hibbân'ın *el-Mecrûhîn*'inden seçtiği, üslup ve yöntem olarak ondan etkilendiği söylenmiştir; bk. Rebî' b. Hâdî el-Medhalî, “Mukaddime”, *el-Medhal ile's-sahîh*, mlf. Hâkim en-Nisâbüri, nşr. Rebî' b. Hâdî el-Medhalî (Kahire: Dâru'l-İmam Ahmed, 2009), 1/36.

68 Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 158. Karagözoğlu'na göre Hâkim ile Ebû Nuaym arasındaki benzerlik; çalışmalarının önemli bir kısmını *Sahihayn*'a hasretmeleri, *Duafâ*'ya dair yakın çalışmalar ortaya koymaları ve içtihadı vurgulamalarından ibarettir.

69 Mağrâvî, “Mülâhazât alâ tahkiki *Kitâbi'd-Duafâ*”, 91.

70 Ebû Nuaym'ın bu mahiyette bir listeye yer vermesinde Müslim'in *Mukaddime*'de bazı zayıf ravileri bir arada ele almasının payının olması da ihtimal dâhilindedir. Juynboll (ö. 2010) *Mukaddime*deki zayıf ravilere dair bu kısmın *Kitâbü'd-Duafâ* olarak

Şu hâlde *ed-Duaîfâ* başlıklı çalışmaların kaleme alınmasındaki etkenlerden bir diğeri sika ravilerin sayısına dair tartışmalar olduğu düşünülebilir.

el-Medhal'in başında yer alan giriş kısmı esasında *Sahîhayn* ricalinin tetkik edildiği, devam eden bölümlerle alakasız görünmektedir.⁷¹ Amacı *Sahîhayn* ricalini tanıtmak, tenkitlere karşı savunmak olan Hâkim, baş tarafa *Sahîhayn*'da bulunmayan zayıf ravilere dair bir liste koymayı uygun bulmuş olabilir.⁷² Fakat bu listeden önce, Mâsercisi ile ilgili kaydı vermesi de dikkate alınır, sika ravilerin *Sahîhayn* ile sınırlı olduğu algısına karşılık zayıf ravileri listelediği, yani bir anlamda sınırlı, belirli sayıda olanların sika raviler değil zayıflar olduğunu göstermeyi amaçladığı da söylenebilir.⁷³ Böylece söz konusu algıya ve bu algı çevresinde gelişecek muhtemel tartışmalara peşinen cevap vermektedir. Bu algıya bizzat şahit olan Ebû Nuaym ise esasında konuyu müstakil bir kitapta işlemeyi düşünmektedir ancak bundan vazgeçer. Neticede sahih hadislerle dair hazırladığı koleksiyonun başına söz konusu tartışmayı ve nispeten genişletilmiş

başlıklandırılmasının mümkün olduğuna işaret eder; bk. "Muslim's Introduction to His *Sahîh*: Translated and Annotated with an Excursus on the Chronology of Fitna and Bid'a", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 5 (1984), 264. Fakat Müslim bu kısma ravileri cerh etmenin meşruiyetini göstermek için yer veriyorken Ebû Nuaym bu gerekçeye ilaveten içinde bulunduğu bir tartışmanın etkisiyle ve Hâkim'in çalışmasını da dikkate alarak yer vermiş olmalıdır.

- 71 Bu kısım *ed-Duaîfâ* olarak da adlandırılır. *el-Medhal*'in devam eden muhtevasıyla ilk anda uyumsuz görünen bu giriş kısmının ayrı bir eser olabileceği ihtimali dile getirilmişse de (bk. Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 151-152) bunlar müstakil eserler değildir. Ya da en azından başlangıçta ayrı düşünülmüş olsalar bile daha sonra yazar tarafından bir araya getirilmişlerdir. Zira *el-Medhal*'de gördüğü hataları tashih etmek amacıyla bir eser kaleme alan Ezdî'nin düzelteleri incelendiğinde ayrı kitaplar olmadıkları anlaşılır. Onun zayıf ravi listesindeki hatalara da işaret ettiği görülür. İlk 10 tashih ilgili kısma yöneliktir; ör. bk. *el-Evhâm*, thk. Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1407/1987), 48, 49.
- 72 İbrâhim b. Ali b. Muhammed Âlü Küleyb, "Mukaddime", *el-Medhal ilâ ma 'rifeti's-sahîh mine's-sakim ve tebyîni mâ üşkile min esmâ 'i'r-ricâli fi's-Sahîhayn*, mlf. Hâkim en-Nisâbüri (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1423/2002), 1/40.
- 73 Bu tespit akla bazı sorular getirir ki, bunlar ayrı bir araştırma konusudur: {1} Hâkim ve Ebû Nuaym'ın bahsettikleri bu endişe doğrultusunda *Sahîhayn*'da hadisi tahrîc edilmemiş ama güvenilir olan ravileri listelemeye yönelik çabalar var mıdır? {2} *Sikât* literatürünün oluşumunda/gelişiminde bu algının etkisi söz konusu olmuş mudur? {3} Yine bu doğrultuda *et-Târihu'l-kebir*'deki sika ravileri vurgulayan ve bunlar üzerine yoğunlaşan var mıdır? {4} *Sahîhayn* dışındaki hadis koleksiyonlarının ricaline dair çalışmalar bu bağlamda ele alınabilir mi? {5} *Sahîhayn* ricalini listeleyen çalışmalarda Mâsercisi'nin dile getirdiği düşüncenin tesiri söz konusu olmuş mudur? {6} *Sahîhayn* ricalini listeleyen çalışmalara bu bağlamda olumsuz bakış, eleştiri söz konusu olmuş mudur?

bir zayıf ravi listesini eklemekle yetinir. Her iki müellifin benzer aşamalardan geçtiği müşahede edilir: Hâkim (hem sahih hadisler hem sika raviler bağlamında) eleştiri/karalama → ret/cevap → sahih hadisler ve raviler derece derecedir → *el-Müstedrek/el-Medhal (ed-Duafa)*. Ebû Nuaym (sadece sika raviler bağlamında) itiraz-eleştiri → ret/cevap → raviler derece derecedir → kitap telifi/*el-Müstahrec* mukaddimesi.

Sonuç Yerine: İstihrâc mı İntihal mi?

İki eser mukayesesinde; bir iki takdim-tehir, atlama ve dikkate alınmayan bazı konu başlıkları haricinde paralel ilerleyen bir anlatım göze çarpar. Ebû Nuaym'ın *el-Medhal*'de yer alan asıl hadislerin neredeyse tamamını kendi isnadlarıyla naklettiği, Hâkim'in açıklamalarını bazen atladığı ama genellikle genişleterek aldığı, bazen de kendisinin ara notlar düştüğü görülür.

İncelenen on bir başlığın altısında büyük oranda takip söz konusu olup iki başlık hiç uyuşmazken üç başlıkta ise takipten ziyade etkileşim, cevap verme, ikmal çabası düşünülebilir. Elbette aynı konu hakkında yazılan eserlerin giriş bölümünde söyleneceklerde bir benzerlik tabiidir. Nitekim belli bir literatür içerisinde pek çok mukaddimenin yakın konulara temas ettiği görülür. Sözgelimi zayıf ravilere dair çalışmalarının giriş kısımlarında İbn Hibbân ve İbn Adî (ö. 365/976) benzer konulara değinir.⁷⁴ Ancak buradaki benzerlik bu diğer mukaddimeler arasında müşahede edilenden farklıdır, tabii benzerliği aşmaktadır. Daha ileri boyuttadır ve sadece işlenen konulardan ibaret değildir. Metinlerin alanları da listeler hariç tutulduğunda epey farklıdır; biri müstahrec türünde bir hadis koleksiyonu (girişi), diğeri muteber iki kaynağın ricalini tetkik amacıyla yazılmış bir çalışmanın ilk bahsi. Burada bir takip, paralel anlatım söz konusudur.

Peki bu benzerlik, Ebû Nuaym'ın Hâkim'in metnini bu şekilde şablon olarak kullanımı ne anlama gelmektedir, normal midir? Hâkim'in ismini hiç anmaması -her ne kadar reddedilse de benzer minvalde Ebû Nuaym'a yöneltilen bazı tenkitler de hatırlandığında⁷⁵- ilk anda akla *el-Medhal*'in usulsüz kullanımını;

74 *Duafa* mukaddimelerinde literatürün ilk örneklerinden itibaren aynı konuların işlendiğine, benzer argümanlara yer verildiğine dair bk. Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 159. Burada akla her iki ismin ortak bir üst metinden istifade etme durumu gelebilir. Buna en uygun çalışma İbn Hibbân'ın *el-Mecrûhîn*'in baş kısmına koyduğu giriştir. Fakat mevcut anlatım yakınlıkları konu gereği tabii olup, bu yazıda üstünde durulan benzerliği ya da farklılıkları açıklamaya yeterli değildir.

75 Hâris b. Ebî Üsâme'nin (ö. 282/895) *el-Müsned*'ini kısmen işittiği hâlde tamamını [işitmiş gibi] rivayet ettiği söylenirken Muhammed b. Âsım'ın (ö. 262/885) *Cüz* 'ünü

bir başka deyişle intihali getirir. Fakat her ne kadar bir benzerlik/takip tespit edilse de yer yer görülen farklılıklar, Ebû Nuaym'ın hadisleri kendi senedleriyle nakletmesi ve yaptığı bilinçli katkılar net konuşmanın önünde engeldir.

Konunun yapısı gereği olma sınırını aşan bu benzerliğin, **Hâkim'in metinlerinin etkisi**⁷⁶ veya **dönemin telif usulü**⁷⁷ ile izahı üzerinde durulabilirse de **Ebû Nuaym'ın telif usulü** ile açıklanması daha isabetli görünmektedir. Zira icazetle elde ettiği *Ma'rif*e üzerine bir müstahrec kaleme alan Ebû Nuaym'ın *Hilye*'deki kaynak kullanımını ve İbn Huzeyme'nin *Kitâbü't-Tevhid*'i⁷⁸ ile İbnü's-Sünnî'nin (ö. 364/975) *et-Tıbbü'n-nebevî*'si⁷⁹ üzerine de birer müstahrec kaleme almış olması, onun muasır/yakın kaynaklardan kolaylıkla istifade ettiğini, ilgili konuda yazılmış eserleri kendine şablon kabul etmekten çekinmediğini gösterir. Dolayısıyla onun *el-Müstahrec*'in mukaddimesinde Hâkim'in *el-Medhal*'ini şablon olarak bir anlamda *el-Medhal*'i yeniden ürettiğinin söylenmesi ve bu faaliyetinin kısmen müstahrec olarak tavsif edilmesi mümkün görünmektedir. Bu hâliyle ilgili bölüm/söz konusu mukaddime “müstahrec içinde müstahrec” özelliği taşımaktadır.

Ancak Ebû Nuaym'ın *el-Müstahrec*'in girişinde Hâkim'den hiç bahsetmemesi

hiç işitmediği hâlde işitmiş gibi naklettiği söylenmiştir. Ancak bunların isabetli olmadığı belirtilmiştir; bk. Dönmez, *Ebû Nuaym el-İşfahânî'nin et-Tıbbü'n-Nebevî İsimli Eserinin Tahkiki*, 29-31. Diğer taraftan pek çok noktada Ebû Nuaym'a eleştiri yönelten İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) dile getirdiği hususlar arasında kaynak kullanımına dair bir tespit mevcut değildir. Eleştiri noktaları için bk. Al-Kaisi, “Abu Nu'aym Al-İşfahâni”, 188-189. Ebû Nuaym'ın *Hilye*'de kaynak kullanımında; bilgiyi alınabilecek en uygun kaynaktan alma noktasında dakik bir üslup takip ettiğine dair bk. Melchert, “Abû Nu'aym's Sources”.

76 Örneğin kıraat âlimi Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) hadis ilmine dair kaleme aldığı *Cüz'ünde (Cüz' fî Ulûmi'l-hadis fî beyâni'l-muttasil ve'l-mürsel ve'l-mevkûf ve'l-munkatı)*, Ebû Nuaym kadar yoğun olmasa da ilgili konularda -Hâkim'in ismini anmadan- *Ma'rif*e'den istifade etmiştir. Konuya dair bk. Mustafa Taş, “Ebû Amr ed-Dânî'nin Hadis İlmindeki Yeri ve İlmu'l-Hadis Adlı Eseri”, *İlahiyat Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler*, ed. M. Sait Uzundağ vd. (Ankara: Gece Kitaplığı, 2021), 1-28.

77 Başlı başına müstakil bir araştırma konusu olabilecek bu bahse dair burada şu kadarını söylemekle iktifa edebiliriz: İsnadın / muttasıl bir isnadla ilk kaynağa ulaşmanın önemini koruduğu ilgili dönemde, bazı isimlerin ihtisası olmadıkları alanlara dair çalışma kaleme alırken bu tarz bir yola başvurdıkları üzerinde durulabilir.

78 Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Hadis Literatürü*, çev. Yusuf Özbek (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 23.

79 Ebû Nuaym'ın *Kitâbü Tıbbi'n-nebevî* isimli eserinin, İbnü's-Sünnî'nin *et-Tıbbü'n-nebevî*'si üzerine müstahrec olduğu söylenmiştir; bk. Mustafa Dönmez, “Ebû Nuaym ve et-Tıbbü'n-Nebevî İsimli Eseri Üzerine”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2007), 331, 333, 345.

hâlâ açıklanmayı beklemektedir. Ebû Nuaym *Hilye* ve *et-Tıbbü'n-nebevî* gibi bazı eserlerinde kaynaklarını/istifade ettiği literatürü açıkça zikrederken⁸⁰ icazet aldığı ve eserleri üzerine çalışma yaptığı Hâkim'i anmada isteksiz gibidir. Yukarıda bahsi geçen irtibatlarına rağmen bunun hem kendi eserlerinde hem de klasik kaynaklarda sönük seyretmesinin sebebi nedir? Ebû Nuaym neden Hâkim'den daha belirgin bir istifadede bulunmamış, daha açık atıfları, övücü kalıpları tercih etmemiştir?⁸¹ Dönemlerinin önde gelen iki ismi arasındaki hoca-talebe irtibatı noktasında biyografileri neden sessizdir?

Meselenin klasik kaynaklara bakan tarafı için şunlar söylenebilir: Hâlihazırda iki isim arasında sınırlı bir bilgi alışverişi söz konusudur. Dolayısıyla bu sınırlı irtibat hoca-talebe listelerine yansıtılmamış olabilir. Ayrıca kaynaklarda bir âlimin hoca ve talebelerine dair sunulan listeler -Melchert'in de Ebû Nuaym'ın *el-Müstahrec*'teki hocaları özelinde tespit ederek ifade ettiği üzere- öne çıkan hocaları [dahi] atlama sebebiyle fikri ağların tespitinde yetersizdir.⁸²

Konunun Ebû Nuaym'ın eserlerine daha doğrusu *el-Müstahrec*'ine bakan tarafı için konuşmak ise daha zordur: 1) Hâkim'in Şiilikle itham edilmesi akla ilk gelecek ihtimaldir. Fakat buna yorulacak bir veri yoktur ve eserlerindeki nadir atıflarında yer alan "Hâfız" kaydına bakılacak olursa Ebû Nuaym'ın onun hakkında olumsuz düşüncede olmadığı söylenebilir.⁸³ 2) Esas şablon Müslim iken ikinci bir metin sahibi olarak Hâkim'i zikretmeyi istememesi bir noktaya kadar makul karşılanabilir. 3) Veyahut "cerh-ta'dilde taklitçi bir münekkit olmadığını ispat etme çabası" burada onu şablon aldığı metnin sahibini gizlemeye itmiş olabilir. 4) Fakat en olası görünen hadisleri kendi isnadlarıyla naklederken, zayıf ravi listesini kendi kaynaklarından hareketle oluştururken yani Hâkim'e

80 *et-Tıbbü'n-nebevî*'nin başında açıkça İbnü's-Sünnî ve eserini zikreder: *İbnü's-Sünnî'nin tasnif ettiği kitabı arz ettiniz, bu kitabı benden onun bana verdiği icazet üzere sema etmek istediniz [...] ben de konu konu, başlık başlık onu takip etmeyi, böylece kitabımın sizin için onun kitabına bir alternatif olmasını istedim [...] (Mevsû'atü't-Tıbbî'n-nebevî, thk. Mustafa Hıdır Dönmez et-Türki, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427/2006, 1/171).*

81 Hatîb el-Bağdâdî'nin, Hâkim'in pek çok eserini elinin altında bulundurmasına rağmen bu kitapların Hatîb'in birikimindeki belirsizliği üzerinde duran Brown'a göre bunun sebebi, -Hâkim'in tartışmalı şahsiyeti de ihtimal dâhilinde olmakla birlikte- kitaplar ve yazarlar yerine hâlâ senedli bilgilere olan itimattır; bk. Brown, "Hatîb ile Hâkim Arasındaki Gizemli İrtibat", 128-9.

82 Melchert, "Abû Nu'aym's Sources". Bu listelerin kullanışsızlığına dair bir yorum için bk. Es'ad Sâlim Teyyim, *İlmu tabakâti'l-muhaddisin: ehemmiyyetuhû ve fevâiduhû* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1415/1994), 9-10.

83 Üstelik her ne kadar reddedilse de Ebû Nuaym'ın da Şii olduğu iddia edilmiştir; bk. Türer, "Ebû Nuaym el-İsfahânî".

herhangi bir bilgi için borçlu değilken onu zikretmemiş olmasıdır.⁸⁴

Geldiğimiz noktada Ebû Nuaym için bir intihal girişimi ileri sürülemez. Zira hadisleri kendi isnadlarıyla naklederken açıklamaları da kendince genişletmekte, kısmen metne kendi ilmi anlayışı ve ortamı doğrultusunda katkıda bulunmaktadır. Burada ancak bir “taslak intihali” söz konusu edilebilir. Bu “kısmen intihal”, “istihrâc” ve “ikmâl” çabasında araştırmanın başlangıcında umduğumuz mutasavvif kimliğinin, sufleri savunma düşüncesinin yansımaları net olarak takip edilememektedir. Ancak diğer taraftan Ebû Nuaym’ın gerek nispeten genişlettiği izahlar gerekse de cevap görünümündeki alıntıları ile *el-Medhal* özelinde ortaya koyduğu bu faaliyet, *Ma’rife* üzerine kaleme aldığı kayıp müstahrecinin, Hâkim’in mezkûr kitabındaki hadis usulüne dair değerlendirmelerini daha doğru anlamlandırabilme ve kapalı ifadelerini çözüme kavuşturabilme noktasında istifade edilebilecek önemli kaynaklardan biri olduğunu düşündürmektedir.⁸⁵

Son olarak piyasadaki tek *el-Müstahrec* baskısının durumu iç açıcı değildir. Okumayı-anlamlandırmayı zorlaştıran bir paragraflamanın takip edilmiş olması yanında bu nispeten küçük hacimli çalışma boyunca karşılaşılan tahkik hataları daha titiz bir neşir ihtiyacını ortaya koymaktadır. Diğer yandan tahkik aşamasından önce eserin istinsahı sırasında ve hatta yazımı aşamasında meydana gelmiş olabilecek bazı yazım yanlışlarının olması da kuvvetle muhtemeldir. Bu sebeple mevcut yazma nüshaların tespiti ve kaynakların bütüncül bir tetkikiyle gerçekleştirilecek nitelikli bir neşir, Ebû Nuaym okumalarını daha sağlıklı yapabileme imkanı sağlayacaktır.

84 Ebû Nuaym’ın *Hilye*’de herhangi bir konuda Sülemî’den alıntı yapmama sebebini Sülemî’nin sunabileceği her şeye, Ebû Nuaym’ın zaten başka kaynaklardan ulaşabilmesiyle izah etme çabası bu son ihtimalle aynı doğrultudadır. bk. Melchert, “Abû Nu’aym’s Sources for *Hilyat al-awliyâ*”. Bu durumda Ebû Nuaym’ın Hâkim’i takip etmediği bazı yerler için -ör. Rivayetin karşılığı (ecr)- ilgili hadisi uygun bir isnadla elde edemediği düşünülmelidir.

85 Hâkim’in de Müslim’in *es-Sahih*’i üzerine bir müstahrecinden bahsedilir; bk. Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Ma’rifetü’s-sünen ve’l-âsâr*, nşr. Abdülmut’î Emîn Kal’acî (Kahire: Câmî’atü’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye, 1412/1991), 4/29, 14/475; Zehebi, *Târihu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1424/2003) 6/430. *el-Medhal*’in ve özellikle Ebû Nuaym’ın müstahrecinin giriş kısımlarının bu kayıp müstahrecin -şayet varsa- giriş kısmıyla irtibatı ayrı bir merak konusudur.

Kaynakça

- Alukah.net.** “Mahtûtatü'l-Müsnedü'l-müstahrec alâ Sahîhi'l-Îmâm Müslim”. Erişim 29 Temmuz 2022. <https://bit.ly/3QxircH>
- Âlü Küleyb,** İbrâhim b. Ali b. Muhammed. “Mukaddime”. *el-Medhal ilâ ma 'rifeti's-sahîh mine's-sakîm ve tebyîni mâ üškile min esmâ 'i'r-ricâli fi's-Sahîhayn.* mlf. Hâkim en-Nisâbüri. 1/5-82. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1423/2002.
- Aydınlı,** Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü.* İstanbul: İFAV Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Berze 'î,** Ebû Osman Sa'îd b. Amr. *Süâlâtü'l-Berze 'î li-Ebî Zür'a er-Râzî.* thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîsiyye, 1430/2009.
- Beyhakî,** Ahmed b. Hüseyin. *Ma 'rifetü's-sünen ve'l-âsâr.* nşr. Abdülmüt'î Emîn Kal'acı. 15 Cilt. Kahire: Câmî'atü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1412/1991.
- Bozkurt,** Üsâme. *Hicrî 4. Asırda Ehl-i Hadîs Arasındaki Tartışmalar.* Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Brown,** Jonathan. “Sünnî Hadis Tenkidi Silsilesinden Bir Kesit: Hatîb el-Bağdâdî ile Hâkim en-Nisâbüri Arasındaki Gizemli İrtibat. çev. Dilek Tekin. *Hadis ve Şiyer Araştırmaları,* 2/2 (2016), 123-131.
- The Canonization of al-Bukhârî and Muslim: The Formation and Function of the Sunnî Ḥadîth Canon.* ed. Wadad Kadi - Rotraud Wielandt. Leiden: E.J. Brill, 2007.
- Bulliet,** Richard W. “Abû 'Abdallâh b. al-Bayye'”. *Encyclopaedia Iranica (EIr).* Erişim 07 Ağustos 2022. <https://www.iranicaonline.org/articles/abu-abdallah-b>
- Dönmez,** Mustafa. “Ebû Nuaym ve et-Tıbbu'n-Nebevî İsimli Eseri Üzerine”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 16/1 (2007), 321-350.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin et-Tıbbu'n-Nebevî İsimli Eserinin Tahkiki.* Bursa: [Bursa] Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî.** *el-Müsnedü'l-müstahrec alâ Sahîhi'l-Îmâm Müslim.* thk. Muhammed Hasan İsmail eş-Şâfi. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'.* 10 Cilt. Kahire - Beyrut: Mektebetü'l-Hâncî - Dâru'l-Fikr, 1416/1996.

- Mevsû'atü't-Tıbbi'n-nebevî*. thk. Mustafa Hıdır Dönmez et-Türkî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427/2006.
- Ezdî**, Abdülğanî. *el-Evhâm elletî fî Medhali Ebî Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbüri*. thk. Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1407/1987.
- Ferağlı**, Abdülhafız. *el-Hâfız Ebû Nuaym el-Asfahânî el-fakîh el-muhaddis es-süft el-müerrih*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1987.
- Gelir Büküş**, Nursen. *Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin "Kitâbü'l-İmâme ve'r-Red ale'r-Râfıza" İsimli Eserinin İslâm Mezhepleri Reddiye Literatürü Açısından Değerlendirilmesi*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Gharagozlu**, Alireza Zekavati. "Abû Nu'aym al-İsfahânî". *Encyclopaedia Islamica*. ed. Farhad Daftary. Erişim 28 Aralık 2022. http://dx.doi.org/10.1163/1875-9831_isla_COM_0120
- Hâkim en-Nisâbüri**. *el-Medhal ilâ ma'rifeti Kitâbi'l-İklîl*. thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423/2003.
- el-Medhal ilâ ma'rifeti's-sahîh mine's-sakîm ve tebyîni mâ üşkile min esmâ'ir-ricâli fî's-Sahihayn*. thk. İbrâhim b. Ali b. Muhammed Âlû Küleyb. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1423/2002. [esas alınan neşir]
- Medhal ile's-sahîh*. nşr. Rebî' b. Hâdî el-Medhalî. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-İmam Ahmed, 2009.
- el-Müstedrek ale's-Sahihayn*. thk. Musatfa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2002.
- Hamâde**, Faruk. ["Mukaddime"]. *Kitâbü'd-Duafâ*. mlf. Ebû Nuaym el-İsfahânî. 5-40. b.y.: Dâru's-Sekâfe, 1405/1984.
- Hatîb el-Bağdâdî**. *el-Câmi' li ahlâkî'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. thk. Mahmûd Tahrân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 2007.
- er-Rihle fî talebi'l-hadîs*. thk. Nûreddin İtr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, H. 1395.
- Târîhu [Bağdâd] Medîneti's-selâm*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2001.
- Heyet**. "Mukaddime". *el-Müsnedü's-sahihu'l-muharrec alâ Sahîhi Müslim*. mlf. Ebû Avâne el-İsferâyînî. 20 [+1 (Mukaddime)] Cilt. Medine: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1435/2014.
- İbn Hacer el-Askalânî**. *Nüzhetü'n-nazar fî tavdîhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*. thk. Nûreddin İtr. Dımaşk: Matba'atü's-Sabâh, 3. Basım, 1421/2000.

- İbnü'l-Cevzî**, Ebü'l-Ferec. *Kitâbü'l-Mevdû'ât*. thk. Abdurrahman Muhammed Osman. 3 Cilt. Medine: Mektebetü's-Selefiye, 1386/1966 – 1388/1968.
- İbnü's-Salâh**. *Risâle fi'r-rü'ÿâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli, 3720, 137a-141b.
- İsmail eş-Şâfiî**, Muhammed Hasan. “Mukaddime”. *el-Müsnedü'l-müstahrec alâ Sahîhi'l-İmâm Müslim*. mlf. Ebû Nuaym el-İsfahânî. 1/1-33. thk. Muhammed Hasan İsmail eş-Şâfiî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İSAM**, İslam Araştırmaları Merkezi. “Aranan: *Hilyetü'l-Evliyâ'nın Kaynakları*”. Erişim 29 Temmuz 2022. <http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleilh/findrecords.php>
- Juynboll**, G. H. Albert. “Muslim’s Introduction to His *Şahîh*: Translated and Annotated with an Excursus on the Chronology of Fitna and Bid‘a”. *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 5 (1984), 263-311.
- Kağıt**, Feyzullah. *Müstahrec Türü Eserler ve Özellikleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Kandemir**, M. Yaşar. “Hâkim en-Nisâbüri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 8 Mayıs 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakim-en-nisaburi>
- Al-Kaisi**, Meis. “Abu Nu‘aym Al-İsfahânî (d. 430/1038): Conflicting Opinions”. *Teosofia: Indonesian Journal of Islamic Mysticism* 10/2 (2021), 177-192. <https://doi.org/10.21580/tos.v10i2.9670>
- Karagözoğlu**, M. Macit. *Zayıf Râviler*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.
- Keskin**, Yusuf Ziya. *Ebû Nu‘aym el-İsfahânî -Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri-*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2003.
- Kettânî**, Muhammed b. Ca‘fer. *Hadis Literatürü*. çev. Yusuf Özbek. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Madelung**, Wilferd. “Abū No‘aym al-Esfahânî”. *Encyclopaedia Iranica (EIr.)* Erişim 07 Ağustos 2022. <https://www.iranicaonline.org/articles/abu-noaym-al-esfahani-al-hafez-ahmad-b>
- Mağrâvî**, Mahmûd. “Mülâhazât alâ tahkîki *Kitâbi'd-Duafâ*”. *Mecelletü Külliyyeti'l-Ulûmi'l-İslâmiyye [es-Sırât]* 5/10 (2004), 74-99.
- Mağrâvî**, Mahmûd. *Menhecü'n-nakd inde'l-hâfız Ebî Nuaym el-İsfahânî*. Mekke: Câmi‘atü Ümmü'l-Kurâ, Doktora Tezi, 1992.

- Medhalî**, Rebî' b. Hâdî. "Mukaddime". *el-Medhal ile's-sahîh*. mlf. Hâkim en-Nisâbüri. nşr. Rebî' b. Hâdî el-Medhalî. 1/6-108. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-İmam Ahmed, 2009.
- Melchert**, Christopher. "Abū Nu'aym's Sources for Ḥilyat al-awliyā', Sufi and Traditionist". Erişim 02 Ağustos 2022. <https://books.openedition.org/ifpo/3078#text> [<https://doi.org/10.4000/books.ifpo.3078>]
- Müslim b. el-Haccâc**. *Sahîhu Müslim*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: Dâru İhyâ'î'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1412/1991.
- Pedersen**, Johannes. "Abū Nu'aym al-Işfahâni". *Encyclopaedia of Islam* (2. Edisyon). ed. P. Bearman vd. Erişim 07 Ağustos 2022. http://ekaynaklar.mkutup.gov.tr:2097/10.1163/1573-3912_islam_SIM_0239
- Polat**, Salahattin. "Selçuklular Dönemi Nisabur ve Çevresinde Hadis Tarihi ile İlgili Önemli Bir Kaynak". *Selçuklularda Bilim ve Düşünce II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Bildiriler İslâmi İlimler*. 1/157-172. ed. Mustafa Demirci - Ali Temizel - M. Ali Hacıgökmen - Sefer Solmaz. 4 Cilt. Konya: Selçuklu Belediyesi, 2013.
- Safedî**. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. 29 Cilt. thk. Ahmed el-Arnaûd – Türki Mustafa. Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Türâs'l-Arabî, 1420/2000.
- Sâmerrâî**, Subhî. "Mukaddime". *el-Hulâsa fi usûli'l-hadîs*. mlf. Şerefüddîn et-Tîbî. 9-24. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1405/1985.
- Sandıkçı**, Kemal. "Müstahrec". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 3 Mayıs 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mustahrec>
- Sarîfîni**, İbrâhim b. Muhammed. *el-Müntehab min Kitâbi's-Siyâk li-Târîhi Nisâbüri*. thk. Muhammed Ahmed Abdülaziz. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1409/1989.
- Sehâvî**, Şemseddin. *Fethu'l-muğis bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs*. thk. Abdülkerim b. Abdullah b. Abdurrahman b Hudayr - Muhammed b. Abdullah b. Fûheyd Âlü Fûheyd. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1426.
- Selmân**, Meşhûr Hasan Mahmûd. "[Mukaddime]". *el-Evhâm elletî fi Medhali Ebi Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbüri*. mlf. Abdülğanî el-Ezdî. thk. Meşhûr Hasan Muhammed Selmân. 7-40. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1407/1987.
- Sem'ânî**, Abdülkerim b. Muhammed. *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-kebir*. thk. Münîre Nâcî Sâlim. 2 Cilt. Bağdat: Ri'âsetü Divânî'l-Evkâf, 1395/1975.
- Sübki**, Tâceddin. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 20 Cilt. Kahire: Hecer li't-Tıbâ'a ve'n-Neşr, 2. Basım, H. 1413.

- Taberânî**, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *Turuku hadîsi "men kezebealeyye müte'ammiden"*. nşr. Ali Hasan Ali Abdülhamîd – Hişâm b. İsmâil es-Sekkâ. Amman – Beyrut: Dâru Ammâr – el-Mektebü'l-İslâmî, 1410/1990.
- Taş**, Mustafa. "Ebû Amr ed-Dâni'nin Hadis İlmindeki Yeri ve İlmu'l-Hadîs Adlı Eseri". *İlahiyat Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler*. ed. M. Sait Uzundağ - Nurullah Agitoğlu - Arslan Karaoğlan. 1-28. Ankara: Gece Kitaplığı, 2021.
- Teyyim**, Es'ad Sâlim. *İlmu tabakâti'l-muhaddisîn: ehemmiyyetuhû ve fevâ'iduhû*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1415/1994.
- Tobay**, Ahmet. "Ebû Nu'aym el-İsfahânî Hayatı ve Eserleri". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11-12 (1993-1994), 81-97.
- Türer**, Osman. "Ebû Nuaym el-İsfahânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Eylül 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-nuaym-el-isfahani>
- Uğur**, Mücteba. *Hadis İlimleri Edebiyatı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Yardım**, Ali. "Buhârî ve et-Târih'ul-Kebîr'i". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1989), 181-193.
- Yazıcı**, Mahmut. *Sahâbe Bilgisinin Tespiti*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Zehebî**. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb el-Arnaûd vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1435/2014.
- Tezkiratü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.
- ez-Ziyâde**, Heyfâ' Mustafa. "Ebû Nuaym el-Esbahânî ve menhecuhû fî Kitâbihi'l-Müstahrec alâ Müsnedi'l-İmâm Müslim". *Mecelletü Külliyyeti's-Şerî'a ve'l-Kânûn* 20/1 (2018), 379-402.